

11226

Ամրամխեց-յան Թագ

Ար Գաղտնի

հայ վիճակն արջաճագ-րություններ

Տեղ ու Երև Եւանկոսթյուն

338(47925)

Ձ-18

Ե-1927

ՔԱԴ. ԱՎԴԱԼԲԵԳՅԱՆ

ՄԻ ԳԱՂՏՆԻՔ

ՀԱՅ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԶ

ՈՒ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Արտատպած Հ.Ս.Խ.Հ. Գիտություն յեվ Արվեստի Ինստիտուտի
Տեղեկագրի № 2-ից

2001

338(47.925)

Ա-78

1927

ՅԵՐԵՎԱՆ

2010

ԳՐԱՌԵՄ. 139 Բ. ՏԻՐԱԺ 100, ՊԱՏՎԵՐ № 2751.
ՀԱՅՊՈԼԻԳՐԱՖԻ ԻԻ-ՐԴ ՏՊ. ՅԵՐԵՎԱՆ

538 (47. 925)

Ա-78

24664-4.3.

Հիշ. Լուսնայ շնորհակալություն

ԹԱԴ. ԱՎԴԱԼԻԲԵԳՅԱՆ ԽԿ :

15 1927

3 հոկտեմբեր :

Մ Ի Գ Ա Ղ Տ Ն Ի Բ

ՀԱՅ ՎԻՄԱԿԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵՋ

431

ՈՒ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

(Զեկուցված է Գիտության յեվ Արվեստի Ինստիտուտի պատվական-հասարակագիտական բաժնում 1926 թվականի դեկտեմբերի 4-ին):

«В источниках... истории сохранилось довольно много известий, рисующих экономическую жизнь... общества в минувшие века. К сожалению, лучших из этих известий... мы не умеем прочесть, как следует... Подобные известия— историографические загадки, шифрованное письмо, ключ к которому потерян. Пока не будет найден этот ключ, значительный запас таких известий, сохранившийся в источниках, остается заманчивым, но недоступным, т. е. бесполезным для науки материалом».

Проф. В. О. Ключевский
(«Русский рубль», I.)

I.

Գրքերի պատմությունը տնտեսական զարգացման պատմության կարևոր բաժիններից մեկն է:
Թեև Արևմուտքում ել այս բաժինը մշակման աստիճանով բավական յետ է մնացել տնտեսական զարգացման պատմության ուրիշ բաժիններից, որինակ, հաղային հարաբերությունների պատմությունից, բայց և այնպես ընդհանուր տնտեսագիտական գրականությունը վերջին հարյուրամյակի ընթացքում կարող է մատնանշել գրքերի պատմությանը նվիրված այնպիսի գործեր, վերաբերվում են Tooke-ի (1823 թ.) ու սրա աշխատակից Newmarch-ի (1844 թ.), Maclaren-ի (1858 թ.), Shaw-ի (1894 թ.) գրքերն անգլիական և Wiebe-ինը (1896 թ.) գերման գրականության մեջ: Յեվրոպայում գրքերի պատմությանը վերաբերող նյութերն այնքան առատ են, վոր հնարավորություն են տվել, որինակ, գերմանացի տնտեսագետ Հերման Փոն-Գյուլթին

33-2

4036

3763-55

II.

3

Ֆեթե ճշտվեր այս կուսակույտ, ապա կնշանակեր, վոր գտնված ե մի բանալի, վորով կարելի յեր գների պատմության համար ոգտագործել այն բոլոր վիմարձանագրությունները, վորոնք թեյե անմիջական տեղեկություններ չեն տալիս գների մասին, բայց հաղորդում են, թե նվիրած այս ինչ կայքի, ապրանքի կամ արդյունքի զիմաց վանքը խոստացել ե նվիրատուի կամ նրա ցանկացած անձի արեւատության, մեղքի թողության ու հոգու փրկության համար այսքան ժամ կամ պատարագ անել: Գները վերականգնելու համար բավական եր ժամ-պատարագների թիվը բազմապատկել նրանց սակագնով, ե ահա կունենայինք նվիրած կայքի, ապրանքի կամ արդյունքի գինը: Ֆենթագրենք, թե մի հավատացյալ նվիրել ե վանքին մեկ ալգի, ե փոխարենը խոստացել են կատարել տարեկան յերկու պատարագ: Ֆեթե պարզվեք, վոր ժամ-պատարագի սակագինը յեղել ե, որինակ, 10 արծաթ, ապա յերկու պատարագանոց ալգին պետք ե արժեցած լինի $2 \times 10 = 20$ արծաթ: Սակագինը գտնելուց հետո վիմարձանագրությունների մեջ հիշատակված բոլոր հոգեւոր ու հոգեւան «համարժեքները» — ժամ-պատարագները կվերածվեյին նյութական, փողային համարժեքների: Այս պարագայում մենք գների պատմության համար կարող եյինք ոգտագործել վոչ միայն հատ ու կենտ արձանագրություններն, այլ ե ժամ-պատարագ-

ների կերպարանքի տակ միջնորդական տեղեկություններ տվող հարյուրավոր ու հարյուրավոր վիմականները:

Հետագա խուզարկությունները բարեբախտաբար հաստատեցին մեր կռահումը:

III.

Այլի վանքի բոլոր արձանագրությունների համադրական ցանկը պարզեց անտարակույս, վոր այս մենաստանի համար իրոք յեղել է ժամ-պատարագների վորոշակի սակագին: Յերբ առաջին քայլն արված էր, մնում էր անել յերկրորդն, այն է՝ նույն ստուգումը կատարել մյուս վանքերի վերաբերմամբ եւ և ապա դիմել ընդհանրացման՝ միջին սակագինը գտնելու նպատակով:

Սակայն սրա համար նախապես անհրաժեշտ էր յերկու պայման.

1. գծել ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի սահմաններն ու

2. պարզել այն դարերի «գների մասշտաբը»:

Պետք է ասել, վոր վիթխարի մեծամասնությունն այն արձանագրությունների, վորոնք նյութեր են տալիս ժամ-պատարագների սակագինը պարզելու համար, դժբախտաբար անթվական են: Սրանցից միայն յոթ հատը տարեթիվ ունեն՝ զրված լինելով 1242, 1253, 1269, 1271, 1286, 1293 ու 1312 թվականներին, այսինքն XIII ու XIV դարերում: Այս հարյուրամյակները համարում ենք մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերջին սահման այս ծայրից: XV դարն ընդհանուր առմամբ դուրս է մնում այս ժամանակաշրջանից, վորովհետեւ նախընթաց դարերում գործածական փողերի—դահեկանի ու «դրամի»—փոխարեն այս դարում հանդես է գալիս փողային մի նոր միավոր—թանգա-ն կամ թանկա-ն,¹⁾ վորի հիշատակությունը չենք գտնում մեզ նյութ տվող արձանագրությունների մեջ: Հետո, մեծամասնությունն այն վանքերի, վորոնց արձանագրությունները մեզ կուլան են յեղել, հիմնված է X դարից այս կողմ:²⁾

¹⁾ Е. А. Пахомов «Монетные клады Азербайджана и Закавказья», Баку, 1926 էջ 30 ու 35:

²⁾ Այն վանքերը, վորոնց արձանագրությունների մեջ փողով ստացած ժամ-պատարագի հիշատակություն ենք գտել, սրանք են.

1. Այլի վանք,	8. Կեչաուխ,
2. Աղջոց ս. Սաեփաննոս,	9. Հաղբատ,
3. Աբգաքանի Նեղոսի ս. Ածածին,	10. Հաւուց Թառ,
4. Բագնայր,	11. Հոռոմայր,
5. Գոշավանք,	12. Հոռոմոս,
6. Դսեղի Բարձրաքաշ,	13. Մակարայ վանք,
7. Թանահատ,	14. Նորավանք ու
	15. Չորուտ:

Սրանցից միայն յերկուսի մասին հաստատ հիշատակություն կա մեր պատմագրերի մեջ, թե X դարից առաջ են յեղել: Սրանք են՝ Այլիվանքն ու Թանահատը: Վանքերի ժամանակաբանությունը դժբախտաբար չունենք: Միակ ամփոփ տեսությունը (Կ. Կոստանյանց «Հայոց վանքերը», Մոսկով, 1886), վոր խիստ հնացած է, թեյն ունի վանքերի հիմնադրության ժամանակաբանական մի ցանկ, բայց այս թերի է և դարաթվերի սխալներ ունի (տեսնք նույն գիրքը, էջ 98—99):

Այս հիման վրա X դարը ճանաչում ենք ժամանակաշրջանի սահման այն ծայրից: Այսպիսով պայմանաբար, մինչև ժամանակաբանական նորանոր ճշտումները, մենք ընդունում ենք, վոր մեզ նյութ տվող արձանագրությունները վերաբերում են X—XIV դարերին. միջնադարի յերկրորդ հինգհարյուրամյակին կամ ընդհանրապես ասած՝ ուշ միջնադարին:

Այնուհետև, արձանագրությունների մեջ գրանցված փոխանակային ակտերի փողային բեռում փողի միավորը միշտ միևնույնը չէ. ժամ-պատարագների դիմաց զրված են յերբեմն դահեկան, մերթ «դրամ» ու այլ անգամ ել՝ «սպիտակ»: Ընդհանուր յեզրակացություն անելու համար անհրաժեշտ էր բոլոր գումարները մեկ փողային միավորով արտահայտել, այսինքն բոլորը դարձնել դահեկան և կամ թե «դրամ» կամ «սպիտակ»: Դահեկանը «դրամի» կամ «սպիտակի» վերածելու և կամ թե, ընդհակառակը, «դրամը» կամ «սպիտակը» դահեկան անելու համար հարկավոր էր պարզել սրանց տեսակներն ու հարաբերություններն, այսինքն այն, թե գործող փողային սխառմի մեջ քանի՞ տեսակ դահեկաններ, «դրամներ» ու «սպիտակներ» կային և թե դահեկանը քանի՞ «դրամ» կամ «սպիտակ» ունեւ: Քաղաքատնտեսական տերմինով ասած՝ այս է հենց «գների մասշտաբը», վոր պետք էր վորոշել մեր վիմարձանագրությունների ժամանակաշրջանի սահմանները նշանաձողելուց հետո:

IV.

Հայաստանի մեջ ուշ միջնադարում գործող փողերի ուսումնասիրությունը դեռ շատ անմխիթարական վիճակի մեջ է, և հետազոտողն ստիպված է ավելիելով առաջ գնալու: Հատկապես տնտեսագետի դրությունը դժվարանում է մանավանդ այն հանգամանքի շնորհիվ, վոր մեր դրամագիտությունը շարունակում է հնագրական ու հնագիտական, քան տնտեսագիտական դրամագիտություն լինել: Այս պատճառով եւ ուշ միջնադարի «գների մասշտաբի» հարցը մենք այստեղ շոշափում ենք լոկ ընդհանուր գծերով:

Նախ դահեկանի մասին:¹⁾

Այն դարերում շրջանառություն մեջ յեղած վոսկի փողը դահեկանն է,

¹⁾ Գիտակցաբար մոնղոլական արծաթ դահեկանի մասին չենք խոսում, վորովհետեւ արեւելագետների մեջ այս հարցի վերաբերմամբ հիմնական տարաձայնություն կա: Այսպես, մինչդեռ Hammer-Purgstall-ը կարծում է, վոր մոնղոլական դահեկանը 3 մսխալանոց վոսկի է, Վ. Բարտոլդը նույնը համարում է 3 մսխալանոց արծաթ փող: Լե-Ստրենշի կարծիքով մոնղոլական դիմալը վոսկի չէ յեղել, այն էլ «թերեւս անվանական կամ միայն հազվագյուտ գեպքերում կտրվող փող» (В. Бартольд «Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче». Анийская серия, № 5, СПб., 1911, էջ 18—19, 44): Մեր դրամագետներից, որինակ, Կղեմես Վ. Միսիկյանը վոսկի դահեկանի կողքին ընդունում է արծաթ դահեկանի գոյությունը՝ առանց ասելու սակայն, թե խոսքը վոր դարերին է վերաբերում, այլ ընդհանուր բառով գրում է «առ հինան», վորից չենք կարող վորոշակի մի բան յեզրակացնել ուշ միջնադարի մասին (Կղեմես Վ. Միսիկյան «Գոստավորություն Ռուբենյան դրամաց», Վիեննա, 1892, էջ 1):

դեկանը, կարմիր դահեկանը կամ սոսկ «կարմիրը»¹ Դահեկանն ունի յերկու գլխավոր տեսակ. ա) մի դահեկան, վոր մենք պայմանաբար կանվանենք մեծ դահեկան ու բ) մի այլ դահեկան, վոր Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» մեջ կոչվում է «պոպատ» կամ «պոտատ» դահեկան:

Ի՞նչ բան է այս «պոպատը»:

Գոշի «Դատաստանագրքի» հրատարակիչ Վ. Բաստամյանն այս առթիվ գրում էր.

«Պոտատ կամ պապատ՝ անհասկանալի բառ. թերևս պետք է լինի պողպատ, թեպետ պողպատից դրամ երեք չեն շինում... Ձեռագրերից ևս հավաքած ունեմ բավական տեղեկություններ հայոց չափերի, կշիռների ու զրամների մասին... Բայց դոցա մեջ ևս չէ պատահած պոտատ կամ պապատ և կամ պողպատ գրամ»²

1880 թվականին Բաստամյանը կարող էր այս տողերը գրել՝ կասկածի յենթարկելով պոպատ ու պոտատ դրամանունները: Իսկ հիմա, յերբ վաղուց արդեն հրատարակված է Հրաչեա Աճառյանի «Ցուցակը հայերեն ձեռագրաց Սանասարյան վարժարանին ի կարին», այլ ևս անհնարին է նույնն անել: Անհնարին է, վորովհետև Սանասարյանի № 1 Ձեռագրի հիշատակագրությունները, վորոնց մասին Տաշյանը գրել է, թե «գեշ գրված է զժվարընթեռնի ու սխալագիր, բայց համենայն դեպս հին, և կերևայ թե թորթումն են»,³ — նույնպես պահել են այս դրամանունը մի քանի փոփոխակներով:

«Եպիստոլիմու տամ ճ. պոս»:

«Ճ. պոսաս, լուծ մ՝ եզ տայ»:

«Դ. պոսաս փողոցին արտին ենք տվել»:

«Զ. պապաս ի Դեղիկն ենք տվել»:

«Ե. պապաս ի Վասիլ ենք տվել»:

«Առաք թ. պապաս»:

«Առ ի ՄԱ. պասաս»:⁴

«Թորթումի» այս հիշատակագրություններն ակներև հաստատում են, թե Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» հիշած պոպատ-պոտատ անունով փողն իսկապես յեղել է:

Վճրն է այն:

Մեր կարծիքով «պոպատ» դեկանի՝ կես դար անլոյծ մնացած հարցը հիմնովին լուսաբանվում է Սմբատ Գունդստարի «Դատաստանագրքով»:

Յերբ Գոշը քրիստոնեյի արնագինը վորոշելու նպատակով գրում է.

«Գին արեան մարդոյն... ի զեպ կարծեմ երեք հարյուր վաթսու և հինգ լինել գին դահեկանի, վոսկի դահեկան»⁵—

¹ «Դահեկան» յազգայն անախտ բնութեան ասկոյն խորհուրդ և աստվածութեան քրիստոնի: Մխիթար Գոշ «Դատաստանագրք», Վաղարշապատ, 1880, Ա. ճ, էջ 287:

² Գոշ «Դատաստանագրք», էջ 372, ծանոթ. 794:

³ Հակովորս Վ. Տաշյան «Հայ բնակչությունը Սև ծովին մինչև կարին», Վիեննա, 1921, էջ 66:

⁴ «Հանդես Ամսոյրյա», Վիեննա, 1896, թիվ 1, հունվար, էջ 24—25:

⁵ Գոշ «Դատաստանագրք», Բ, ա, 307—8:

Գունդստարը սրա գիմաց գրում է՝ արնագինի գումարը փոփոխելով. «Ընդհանուր գին արեան քրիստոնեյին 300 դեկան պերպեռատ է»:¹

Գունդստարի «պերպեռատը», կասկած չկա, բիզանդական այն վոսկի փողն է, վոր ծանոթ է *yperperorum sive Bysantiorum*,² *uperperus* կամ սոսկ *besand* (=բիզանդ կամ բիզանդ) անուններով:³ Այս *yperperorum-uperperus-besand* վոսկին է հենց, վոր դարձել է պերպերատ (=լիպերպերատ), ապա հավանորեն պեպատ (=պե[լ]պ[եր]ատ), հետո հավաստի պոպատ—պոպատ—պապատ ու ամենից վերջն էլ պոտատ—պոտատ—պապատ՝ ամենևին կապ չունենալով պողպատ մետաղի անվան հետ:

Գոշի «Դատաստանագրքի» հաղորդում է մի ուրիշ հետաքրքրական մանրամասնություն ել, այն է թե՛ արժեքային ինչ հարաբերություն կար մեծ դահեկանի ու իպերպեր դահեկանի միջև:

«Ոսկի դեկանն վեց դանգ է, պոպատ դեկանն՝ երեք դանգ»:⁴

Այստեղ դանգը, վոր կշռաքարի անուն է, փող չէ, այլ միայն քանակական թվական, վոր հնում համազոր էր $\frac{1}{10}$ -ի գաղափարին, իսկ հետո նշանակել սկսեց $\frac{1}{6}$ միայն: Ինչպես իրավամբ յեզրակացրել է Բաստամյանը,⁵ «Դատաստանագրքի» ուղում է ասել, թե պոպատ դահեկանը մեծ դահեկանի ուղիղ կեսն է, և ուրիշ վոշինչ:⁶

V.

Ի՞նչ հարաբերություն կար այս վոսկի դահեկանների ու ժամանակի արժաթ փողերի միջև:

¹ Սմբատ Գունդստար «Դատաստանագրք», հրատ. Արսեն Վ. Ղլոճյան, Եջմիածին, 1918, հոդվ. Ա. էջ 17:

² В. Бартольд «Персидская надпись на стене Анийской мечети Мануче», СПб 1911, էջ 24:

³ Проф. М. Кулишер «Лекции по истории экономического быта Западной Европы», ч. I, изд. 6-е, Петроград, 1922, էջ 77. հմմտ. Ղ. Աղիշան «Միտում», Վենետիկ, 1885, էջ 378:

⁴ Գոշ «Դատաստանագրք», Բ. կր. 372:

⁵ Գոշ «Դատաստանագրք», էջ 372, ծանոթ. 794:

⁶ Ինչպես ասացինք, այս IV գլխում մեր խոսքը վոսկի դահեկանի յերկու գլխավոր տեսակների մասին է: Ուշ միջնադարում շրջան գործող բազմատեսակ վոսկիների կշռային ու արժեքային հարաբերությունների բնդհանուր ու մոտավոր սխեմա կարելի չէ բնդունել այս շրջանի $\frac{8}{8}$; $\frac{7}{8}$; $\frac{6}{8}$; $\frac{4}{8}$; $\frac{3}{8}$; $\frac{2}{8}$, բոլորում $\frac{8}{8}$ -ը «մեծ» դահեկանն է, իսկ $\frac{4}{8}$ -ը՝ բիզանդ իպերպեր: Յերբ Աղիշանը հոգմեական վոսկին գնահատում է 25 ֆրանկ, Լեոնի 7 գրամմանոց վոսկին 21 ֆրանկ, իսկ պերպեռատը՝ 12 ֆրանկ, ապա նա բնդհանուր առմամբ հաստատում է մեծ դահեկանի ու իպերպերի 2:1 հարաբերությունը, վոր նշել է Գոշի «Դատաստանագրքի» Ըստ Աղիշանի պերպեռատին հավասարաթեք էլին շատ վոսկիներ—բիզանդ ստոակներն, ասորոց բիզանդը («սուրի»), խաչակրաց (Աբխազի) ֆլորներ, բուն Ֆլորենտիայի ֆլորներ, Վենետիկի դոլկատը կամ ձեզգինը և Ռուբինյան Կոստանդնի վոսկին, իսկ Անտիոքի դեկանը հիշյալների կեսին էր հավասար (բռնելով ուրեմն շրջային մեջ $\frac{2}{8}$ -ի տեղը): Տեսեք «Միտում», 378—379: Վերջինիս արժեքային հարաբերության մասին «Անտիոքի անսիզ»-ում կարդում ենք. «Տայ ի դարպասն հազար դեկան անտաքցի (=Անտիոքի. Թ. Ա.), որ կուանէ Եձ. կարմիր սուրի» («Assises d'Antioche», Venise, 1886, էջ 31): Յեթե կարմիր «սուրին» հավասար էր իպերպերին, ապա նշանակում է, վոր Անտիոքի դեկանն իպերպերի $\frac{1}{2}$ -ն էր կամ թե «մեծ» դահեկանի $\frac{1}{4}$ -ը:

Գոշն ասում է.

«Ոսկի դահեկան, որ լինի երեքասան դրամ արծաթ ըստ ժամանակի վարման»:¹

Սուրբ անշուշտ մեծ դահեկանի մասին է և վոչ թե պոպատի: Ըստ այսմ XII դարի վերջերին մեծ դահեկանի վարումը (կուրս) 13 «դրամ» էր, և վերջինս արծաթ փող էր: Վորովհետև պոպատ դահեկանը մեծ դահեկանի կեսն էր, ապա նշանակում է, վոր պոպատի կամ բիզանդ իպերպերի վարումը կլինեի 6½ դահեկան: Կլորացնելով կարելի է ասել, վոր մեծ դահեկանի վարումը 12 «դրամ» էր, իսկ բիզանդինը՝ 6 «դրամ»:

Ստեփաննոս Որբելյանից իմանում ենք, վոր XIII դարում դահեկանի վարումը փոխվել էր:

«Ծախեցին մեզ գխաչն թողունքն աւագ Դլենեանց... և առին ի մէջ գգինն լիով և անթերի հինգ հարիւր դահեկան, որ լինի 5.000 դրամ»:²

Դահեկանն արգեն դարձել էր 10 դրամ: Նկատի ունենալով, վոր ուշ միջնադարում արծաթ փողը—«դրամի» կշռի անկումն անհերքերի իրողութունն է,³ պետք է ընդունել, վոր Որբելյանի ժամանակվա «դրամն» աւելի փոքրարժեք էր, քան Գոշի ժամանակվանը: Գոշի ասած մեծ դահեկանը, վոր անում էր 13 դրամ, այն էլ մեծակշիռ դրամ, չէր կարող Որբելյանի ժամանակ անել 10 դրամ, այն էլ թեթեւակշիռ դրամ: Մնում է ընդունել, վոր Որբելյանի ասած ու 10 թեթեւակշիռ դրամ ունեցող դահեկանը Գոշի 6½ ծանրակշիռ դրամ ունեցող դահեկանն է կամ բիզանդական իպերպերը: Յեթե այս այսպես է, ապա ուրեմն Որբելյանի ժամանակ մեծ դահեկանը կարժենար դարձյալ իպերպերից յերկու անգամ ավելի, այն է՝ $2 \times 10 = 20$ դրամ:

Ըստ Կուլիշերի՝ այս ժամանակաշրջանում Յերոպայի մեջ միջազգային առևտրի ասպարիզում գլխավոր վոսկեստակը (ЗОЛОТАЯ МОНЕТА, Goldmünze) բիզանդական իպերպերն էր, իսկ արծաթն՝ արաբական դիրհամը:⁴ Յերբ դրութունն այսպես էր հեռավոր Յերոպայում, նույնն ավելի հավաստի պետք է ընդունել մանավանդ Հայաստանի նկատմամբ, Հայաստանի, վորի մի մասը բիզանդացոց ձեռքին էր հենց, իսկ մյուս մասն՝ արաբների, հետո էլ մոնղոլների: (Վերջիններիս ժամանակ արաբական «դրամի» տեղը բռնում է մոնղոլական «դրամը»):

Վերոգրյալի համաձայն ավելի հիմնավոր կլինի ընդունել, վոր մեր վիճական արձանագրութունների մեջ հիշված դահեկանը վոչ թե մեծ դահեկանն է, այլ բիզանդ իպերպերը: Պայմանաբար համարելով, վոր մեզ նյութ տվող արձանագրութուններն ավելի շուտ պատկանում են XIII—XIV դարերին, քան X—XII, մենք դահեկանի ու դրամի հարաբերութիւնը հաշվել ենք ըստ Որբելյանի, այն է՝ դահեկանը = 10 «դրամ» կամ թե դրամը = 1/10 դահեկան:

¹ Գոշ «Դատաստանագիրք», Բ, ա, 309:

² Ստեփաննոս Որբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական», Դուկաս. մատեն. Դ. Թիֆլիս, 1911, գլ. ՀԱ, էջ 488:

³ Пахомов «Монетные клады», 35:

⁴ Кулишер «Лекции», I, 77:

VI.

Վերջապես գանք այն փողին, վոր կոչվել է «սպիտակ»:¹

Դեռ ևս Ղուկաս Ինճիճյանն այն կարծիքն է հայտնել, թե «սպիտակն» արծաթ փող էր:² Այլիչանն ասում է, թե Կիպրոսի վոսկին կոչվում էր սպիտակ³ և թե ըստ Բելոկոդու՝ Թավրիզն էլ ունեւր յուր սպիտակը (aspre), վոր հավասար էր Թավրիզի վոսկու 1/6-ին:⁴

Վոր «սպիտակն» սկզբնապես արծաթ փող էր, այս մասին վոչ մի կասկած չի կարող լինել: Յեթե չասենք բոլոր, ապա բազմաթիվ ազգերի մեջ փոխանակ ասելու արծաթ փող, ասել են սպիտակ փող: Հռովմայեցիք ու բիզանդացիք ունեյին իրենց արծաթ փողը asperioli; asperi, aspra, aspre—սպիտակ: Իտալացոց մեջ նույնի անունն էր bianc—սպիտակ: Գերմանացիք արծաթ պֆեննիգին ասել են Weiss-pfennige—սպիտակ պֆեննիգ: Ֆրանսացիք արծաթ փողին ասել են blanc—սպիտակ: Բոհեմիայում արծաթ պենիազը կոչվել է penniez bjely—սպիտակ պենիազ: Ավստրիական վենդերը պֆենիգին ասում են belizch—բելիչ—սպիտակ: Ռուսաց մեջ серебрянник արծաթ փողին հոմանիշ գործ է ածվել белка—սպիտակ: Մինգրելները հնում արծաթ փողին ասելով՝ սովորել են և այժմ էլ ընդհանրապես փողին ասում են tetari—սպիտակ: Զաղաթայերեն tenqh նշանակում է թե սպիտակ գույն ու թե արծաթ փող:⁵ Թուրքերեն հնում արծաթ փողն անվանվում էր աղչե, աղչա—սպիտակ: Վերջապես հիշենք մեզ ամենից մոտիկ որինակը. տաճկահայերն արծաթ մեջլիգիյին ասում էյին ճերմակ մեջլիգիյ է կամ սոսկ՝ ճերմակ:⁶

«Արծաթն,—ասել է Կարլ Մաքսը,—տրտացույում է լույսի բոլոր ճա-

¹ Մեր վիճարձանագրութունների մեջ ամենուրեք գրվում է սոսկ «սպիտակ»: Միայն Սորակերտի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «գնեցի... դալգին... ի ԿԱ սպիտակ սուլտանի» («Վիճական», արձ. 1252 Ե. էջ 97): Այս շեշտը, թե այդին գնված է սուլտանի սպիտակով, ապացույց կարող է ընդունվել, վոր վերջինս տարբերվում էր սովորական «սպիտակից»:

² «Հնախոսութիւն Հայաստանեայց», հատոր Ա. Վենետիկ, 1835, էջ 242:

³ «Սիսական», 379:

⁴ «Սիսական», 384:

⁵ В. Святловский, «Происхождение денег и денежные знаки», Москва—Петроград, 1923, էջ 79, 81, 82: Սխալվում է մեր անվանի լեզվաբան Հր. Աճառյանը, յերբ ասակ բառն իրավամբ ծագեցնելով սպիտակ բառից՝ վերջինիս մասին գրում է. «կազմված է բարգմանաբար թրք. agce «ստակ», չաղաթ. agja, aqja «վոսկի կամ արծաթ դրամ» բառին (թրք. aq սպիտակ)»: «Հայերեն Գալառական Բառարան», Թիֆլիս, 1913, էջ 985: Ինչպես վերևի որինակները ցույց են տալիս, արծաթ մետաղի ու սպիտակ գույնի զաղափարների զուգորդութունը համատարած չերևույթ է: Այլեպես, վոր թե Հյուսիսայնային «ստակ» (մաքուր) ստուգաբանութունը է թե Dulaurier-ի ու Աճառյանի «ստակ» ստուգաբանութունն ունի դեռ ևս Ինճիճյանը. «Ուրեք ուրեք ի մերոց յիշատակի սպիտակ անուն գրա է, յորմէ և կամ ի ձայնէս յսակ ամանցեալ է ըստակ անունն յաշխարհիկ բարբառ մեր»: «Հնախոսութիւն», Ա. 242:

⁶ Դարձյալ Աճառյանը կարծում է («Գալառական Բառարան», 711—712), թե ճերմակ մեջլիգիյին սոսկ ճերմակ ասելը ծածկալիզվի դարձվածք է: Այս էլ ընդունելի չէ: Ընդհանրապես մտայնությամբ, վորով պապերն արծաթ փողին ասել են «սպիտակ», թողնենք էլ ասում են «ճերմակ»:

ուսուցանողներն իրենց սկզբնական միախառնությամբ (այսինքն՝ իբրև սպիտակ գույն. Թ. Ա.), վրակներ՝ գույնի բարձրագույն լարումը միայն, կարմիր երանգը: Իսկ գույնների զգայությունը դեղագիտական զգայությունն առնաժողովրդական ձևն է: Հնդկերուական տարրեր լեզուների մեջ ազնիվ մետաղների անունների ստուգաբանական կախումը գույնից ապացուցել է Յակոբ Գրիմը:¹

Այդ, յիթե սպիտակ գույնի ու արծաթ մետաղի գաղափարների գույն-գործությունը գրեթե համամարդկային յերևույթ է, յիթե մեր «սպիտակն» արծաթ փող էր, և տարածված արծաթ փողն էլ թե Արևմուտքում ու թե Արևելքում «դրամ»-դիրհեմն էր, ապա անվիճելի պիտի համարել, վոր մեր վիմարձանագրությունների հիշած «սպիտակը» մի առանձին փող է, այլ հենց նույն արծաթ «դրամ»-դիրհեմն է, մեծ դահեկանի $\frac{1}{12}$ -ից մինչև $\frac{1}{20}$ մասը կամ թե բրգանդ գեկանի $\frac{1}{6}$ -ից մինչև $\frac{1}{10}$ մասը: Կրիլիկյանում «սպիտակն» համապատասխանում էր «թագվորին» կոչվածը, որն ըստ Բելոկոզդու նուշնպես հավասար էր բրգանդի $\frac{1}{10}$ -ին:²

Վորովհետև «սպիտակն» ու «դրամը» նույնանում են, ուստի «սպիտակներն» էլ դահեկան անելիս առաջնորդվել ենք Որբելյանի հիշած վարումով, ըստ վորի ընթացիկ դահեկանը, վոր իսկրպեր գեկանն էր, ուներ 10 դրամ կամ վոր նույնն է, 10 «սպիտակ»:³

¹ Karl Marx „Zur Kritik“, 3-e Auflage, Stuttgart, 1909, էջ 158, К. Маркс „К критике полит. экономии“, изд. „Московский Рабочий“, Москва, 1922, էջ 155—156:

² Դ. Ալիշան «Սիսուան» էջ 391,

³ Նկատենք, վոր թե դահեկան կամ գեկան, թե «դրամ» ու թե «սպիտակ» բառերը, յերբ կողմերին չունեն քանակական թվական, վորոշ ստակ (монета, Münze) չեն նշանակում, այլ բնականապես փող:

Որինակ. «ետու դահեկան... և ետուն ինձ մեկ ժամ («Վիմ», հավելվ. արձ. 125, էջ 243), «թագաւորն է, որ կարէ գեկան շինել (Գունդատար, Ա. 16), «ետու ինձ զիսայ չաք գեկանս ինչպի հանչաք մի ժամ (նույն, ձժժ, 65), «ուգենայ դիր գեկանն» («Assises d'Antioche», Venise, 1876, էջ 75):

«ետու զիմ դրամս... և հաստատեցին մեզ... պատարագել («Վիմ» հավելվ. արձ. 147, էջ 247), «որ դրամ քառեն կամ դրամ հարթեն... զձեռք կտրեն ի սրական» (Գունդատար, ձժժ, 64), «ետ ի սնիկ եմ ի յիմ դրամն» («Assises» 75):

«ետ բնծայ եկեղեցույս սպիտակ և նախորտ... և մեք սահմանեցաք... պատարագն» («Վիմական», հավելվ. արձ. 77, էջ 235): Իսկ «թողի դամն հարկ... զսայլի սպիտակն» (նույն, «սպիտակ», և կամ թե այս նշանակում է մի հարկ, վոր կոչվում էր «սայլի փող» («Սպիտակ» գիր է Տարսայի իշխանի... ու ինչ գեկեղեցին լմեցին խիշայ կու առայք սպիտակի, այն ինչ գեկեղեցին լմեցին, խիլայ կու տայք սպիտակ, ի այն խիլայից փոխան գԱղազար Էղերձեցին տուաք» («Վիմ», 149): Ուղղում ենք այսպես. «ու Էղերձեցին տուաք»: Խիլայ արարերեն նշանակում է նվեր: Տարսայիճն ասում է, թե յերբ յնվերի փոխարեն մի ճարտովինք, վորի անունն է Աղազար Էղերձեցի:

Արձանագրությունների (այլ և ձևագրերի) մեջ «սպիտակ» բառի ամենագործածական համառոտագրությունն է ՍՊ, կամ ՍՊ: Մեզ միայն մեկ արձանագրություն է հայտնի, վորտեղ «սպիտակ» բառը համառոտագրված է մենակ մի տառով—Պ կամ պ, գրով: Այս՝ Գո-

VII.

Ժամանակաշրջանի ու «գների մասշտաբի» հարցերն ընդհանուր գծերով պարզելուց հետո կարող ենք արդեն անցնել մեր բուն նյութին— ժամպատարագների գներին ու սակագներին:

Այս գները տալիս ենք ցանկերով:

Ցանկերի մեջ չենք մտցրել մի խումբ դեպքեր, յերբ նվիրատուները ժամպատարագ ստանալու նպատակով ընծայել են վոշ միայն փողային գումարներ, այլ և կաշքեր, ապրանքներ ու արդյունքներ, որինակ, այսօրվան դահեկան, «դրամ» կամ «սպիտակ» և այսքան եղ, այս ինչ այգին, այսչափ ավետարան կամ գիրք էլ հետը: Այս դեպքերում փոխանակվող արժեքները բարդ արժեքներ են, և մենք սովորական Փ—Ա (փող-ապրանք) հարաբերության փոխարեն ունենք (Փ+ա)—Ա հարաբերություն: Յեվ վորովհետև բարդ արժեքների վոշ-փողային մասի (ա), այն է՝ ապրանքային մասի գները մեզ հայտնի չեն, ուստի ամբողջ Փ+ա բեռնի գումարն էլ անորոշ է, և սրանից անմիջական յեղրակացություններ չի կարելի անել ժամպատարագի գնի կամ սակագնի մասին Այս հիմամբ ստիպված ենք յեղել մեր ցանկերից դուրս ձգելու բարդ արժեքներ պարունակող արձանագրությունները:

Այնուհետև կան այնպիսի արձանագրություններ, վորոնց փոխանակության ակտի փողային բեռնը պարզ է, բայց ժամպատարագների բեռնում անորոշության կա: Յերբեմն, որինակ, ժամպատարագների թիվը հիշված է, բայց մի այնպիսի հավելումով, վոր հարցը նորից մթնում է: Այսպես է, որինակ, Թանահատի 1326 թ. արձանագրությունը. Ասլանափան նվիրում է 100 դեկան, տառնում է 1 պատարագ՝ «չաբաթն Զատիկ»:¹ Այստեղ մենք զժվարացել ենք վորոշել, թե արդյոք խոստացված է մեկ

նաբեռի արձանագրությունն է Չժե=1266 թվականից. «...ժախեցաք... զմեր հայրենիք այգիս... զուրճապ. անպակաս առաք... ով դաւի անէ, տուգանք տայ ծ. դեկ... զահիակն ՅԻ. Պ ի պարտն և ծ. պ. Շահնային ու Մեղունային»: (Կ. Կոստանյանց «Վիմական տարեգիր», Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 109): Այս միջին արձանագրությունը մենք ուղղումներով հասկանում ենք այսպես. «ժախեցաք... զմեր հայրենիք այգիս... ԳԻԲՃ, ուղիտակ ի անպակաս առաք... ով դաւի անէ, տուգանք տայ ծ. դեկ[ան]... զահիակն ՅԻ. [ս]պիտակ ի պատ[ռն] և ծ. [ս]պիտակ ԵԱԽԵԱՅԻԸ ու ԵԼԵԱՆ նայ[իր]ին»: Այգին ծախված է 3,200 սպիտակ: Ով զավի անե, տուգանքն է 50 դեկան: Այգու գնի, այն է՝ 3,200 սպիտակի դահիսկն, այսինքն մեկ տաններող մասն—ուղիղ 320 սպիտակ՝ հասնելու է կամ հասել է պատրոնին, կալվածատիրոջը և 50 սպիտակ էլ շահնային (հարկահավաքին) ու տեղի նայիրին (պաշտոնեային): Այս ուղղումներով արձանագրությունը միանգամայն հասկանալի յե դառնում յերևան հանելով առուծախի հետ կապված հարկի ու տուրքի խիստ հետաքրքրական դեպք: Միաժամանակ չքանում են Շահնա ու Մեղունա յերևակայական հատուկ անուններն էլ: Հմմտ. շահնայի ու նայիրի մասին «Հաւաքարան անուանց կաթողիկոսաց» հրատ. Մեղրոյ վ. Մարտոշյան, Եջմիածին, 1916, էջ 48—49. «Ըրանմաթիլի մեծ Խոսրով փաշէն զրեք է, մե. զուռուշ ԵԱԽԵՊ համան տամք և զուռուշ կէս էլ ԵԱՅԻՐԻԸ տամք և զայս ավելի ցաւ կամ հարկ չլինի տուրք տանս» (Աղթամարայ, Թ. Ա.): Դաման նշանակում է «հարկ, տուրք»: Տեսեք Հր. Աճառյան «Հայերեն նոր բառեր հին մատենագրություն մեջ» հատոր Բ. Վենետիկ, 1926, էջ 141:

¹ Ալիշան «Սիսուական», Վենետիկ, 1893, էջ 122: «Վիմական», արձ. 1326a, էջ 162 արձանագրությունը կիսատ է բերված:

պատարագ Զատիկի շաբաթ ուր, թե մեկական պատարագ Զատիկի շաբաթվա —յոթնյակի—բոլոր որերուն: Հիշենք նաև դեպքը Պոռչի, վորը Դսեղի Բարձրաքաշին նվիրել է 45 դահեկան, և փոխարենը նրան խոստացված են «աւագ աւուրք»: ¹ Թե քանի վոր պետք է հաշվել այս «աւագ աւուրքը», վորոնք անշուշտ Զատիկի «աւագ որերն» են, մնում է անորոշ: Վերջապես թվենք Տիկին անունով կնոջ դեպքն էլ. սա դարձյալ Դսեղի Բարձրաքաշին տվել է 50 դահեկան՝ ստանալով մեկ պատարագ «յամենայն եկեղեցիքս»: ² Դանիս եկեղեցում եր կատարվելու ժամ, անհայտ է, ուստի և ժամ-պատարագի բեկոն մեկ պատարագը դեռ հնարավորություն չի տալիս այս տիկնոջ—Տիկնի դեպքը ցանկի մեջ մտցնելու:

Մեր ձգտումն է յեղի ոգտագործել վիմական արձանագրություններին նվիրված գրականության մեծագույն մասը: Գնառություն առնված են նվագագույն հաշվով մոտ յերկու հազար վիմարձանագրություն: Վոր մեր աչքից խուսափած կլինեն դեպքեր, թերևս վոչ-յեղակի դեպքեր, այս հասկանալի է լիովին: Ամեն աղբյուրի մեջ մեկ համար պիտանի տեղեկություններ գտած չլինելով՝ ավելորդ ենք համարել մեկ մեկ թվել Ալիշանի ու այլոց այն բոլոր գրքերը, զորոնց մեջ կան վիմական արձանագրություններ: Ըստ հնարավորության համեմատված են այլևայլ աղբյուրներին մեջ յեղած տարբեր ընդորինակումները: Այստեղ համառոտագրություններով մեջ ենք բերում այն աղբյուրները միայն, վորոնց մեջ փողով ստացված ժամ-պատարագների գներ ենք գտել և մտցրել ցանկերի մեջ:

1. Գար.—Գարեգին եպիսկոպոս «Աղիգրեկենք ու նրանց շինարարական գործը»: Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի, գիրք Ա. և Բ. 1921—1922, Վաղարշապատ,
2. Լալ.—Յերվանդ Լալայան «Գեղարքունիք կամ Նոր-Բայազետի գաւառ», Թիֆլիս, թվական? (Գիրքն էջերի անընդհատ թվագրություն չունի. մեր մատնանշած էջը «Սևան» գլխից է.)
3. Մանկ.—Մանկունի «Այրի վանք կամ Գեղարդայ վանք», Վաղարշապատ, 1871,
4. Միսի.—Ստեփաննոս վարդ. Միսիթարեանց «Ստորագրություն մեծի ուխտին Այրի վանաց սրբոյն Գեղարդայ», Վաղարշապատ, 1873,
5. Ջալ. I ու II.—Սարգիս վարդ. Ջալալյան «Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան», մասն Ա, Տիֆլիս, 1842, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858 ու.
6. Վիմ.—Կարապետ Կոստանյանց «Վիմական Տարեգիր», Ս. Պետերբուրգ, 1913:

Դեպքերից յուրաքանչյուրի վիմաց գրել ենք այն գլխավոր աղբյուրը միայն, վորը հիմք է ծառայել մեզ. զուգընթաց աղբյուրները չեն մատնանշված: Տախտակների ծանոթություններին մեջ արված են կամ մեկնաբանություններ և կամ թե ուղղումներ ըստ մեր ըմբռնման, վորոնց հիմ-

նավորումը սակայն ստիպված դուրս ենք ձգել տեղի սղություն: ¹ I ու II տախտակների մեջ վանքերի դարավերից առաջ գրված է ու ա տառերը ցույց են տալիս վանքի հիմնադրության (հ) կամ թե հնագույն արձանագրության (ա) դարը:

VIII.

Ժամ-պատարագների գներին վերաբերող դեպքերն ու տվյալները խմբել ենք չորս տախտակի մեջ: Սրանցից առաջնում մեջ են բերված 20 դահեկանոց ժամ-պատարագների դեպքերը տարբեր վանքերում՝ սրանց այբբենական կարգով՝ գլխին գնելով Այրի վանքը, վորն այս տեսակետից

¹ Այստեղ գնում ենք ուղղումներից մեկը միայն—ամենակարգը: Մանկունին Հաւուց Թառի արձանագրության մի հատվածը կարգացել է «գնեցաք զՏանձուրան Զոռիկին սր ԲՆԻ Ռ. սպ.» (Մանկ. 50), վոր «Վիմ». 136-ում բերված է անփոփոխ: Ալիշանը կարգում է «զՏանձուրան (?) Զոռիկին. Ռ. սպիտակի» («Այրարատ», Վենետիկ, 1890, էջ 355): Հաղարշապան Ալիշանին է, վորն հավանորեն անըմբռնելի համարելով դուրս է ձգել «որ քնի» բառերը: Մենք կարգում ենք «գնեցաք զտանձուրան Զոռիկի ՆՈՐՔԻ Ռ. սպիտակի»—«տանձուրան ու Զոռիկի նորքը գնեցինք 1,000 սպիտակի»: (Հմմտ. Ջալ. II. 33 «զՎարդենյանց որք ի ս. Ածածին», Ալիշան «Շիրակ», Վենետիկ, 1881, էջ 117 ու «Վիմ». 50 «զՎարդենյանց նորքն ի սր Ածածին»: Ուղղելի «զՎարդենյանց նորքն», «Վիմ. 146 «զՎարդենյանց նորքն»: Ուղղելի զՎարդենյանց նորքն.—Ջալ. II, 40 «հառու... զհայրենիքն գնորն ի մեր ուխտս», Ալիշան «Շիրակ», 119, «Վիմ. 105 «հառու... հայրենիքն գնորն»: Ուղղելի «զՎարդենյանց նորքն»: Ուղղելի «զՎարդենյանց նորքն».—Ջալ. II, 29 «արկաք նորքաք», «Վիմ. 101 դուրս է ձգել այս բառերն արձանագրության մեջից. Ալիշան «Շիրակ», 26 «արկաք նորք»: Ուղղելի «արկաք նորք»): Ինչ է նշանակում «նորք»: Այս բացատրում է «Զամբուր», Վաղարշապատ, 1873, էջ 186 «յորում նորք մի ևս զրի... որ է կտոր մի այգի», նույն, էջ 164 «մեկ այգի է ունեցեալ որ կոչի նորք»: Ըստ այսմ վերևի բոլոր նվերներն այգիներ են, և «արկաք նորք» նշանակում է «այգի ձգեցինք»: (Ջալ. I, 38—39 ու 41 մեջ են բերված ոճիք—1693 ու ոճիք—1717 թվականների կալվածագրեր (Մանանի վանքի), վորտեղ մի քանի անգամ գործ է ածված «նորք»): Զգած այգին «Վիմ. 94, 96, 100 կոչվում է «ձնուսուցի այգի», «Վիմ. 158 «ձնուսուցի այգին նորակիս» (տպված է իրեն հատուկ անուն), վերջապես «Վիմ. 103, Ստ. Որբելեան, 361 ու Ալիշան «Սիսական», 189 ունեն «նորատունի այգի»: Մեր բարբառներում այս իմաստով գործ է ածվում սոսի «նորատունի» ու «նորատունի».—Մուշ, Սիփան՝ նորատունի, Մուշ՝ նորատունի (Ամատունի Հայոց Բառ ու Բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 10, «ած, ածեր, մատնարկ, նորատունի, նորատունի»): Վանում վորոշակի տարբերել են «նորատունին» ու այգին. «մեր նորատունին ու իգին մնացե առանց փորել» (Արիստակես վրդ. Տեր-Սարգսեանց «Պանդոխտ Վանցին», Կ. Պոլիս, 1876, էջ 35): Ըստ այսմ նորք=նորատունի, նորտունի, նոր ձգած այգի, «ածեր»: Ինչպես շատ հասարակ անուններ, այնպես և այս նորտունին ու նորքը հետագայում դառնում են հատուկ անուններ, առաջինը՝ մարգու (Հմմտ. յիշեցեք զՊաղար-սույի քրիստոնեայքն... Արքեհմադ զարբին. Նորտունին... Յայլաբէկն.—Արարատ) ամագիր, Վաղարշապատ, 1905, հուլիս-ոգ. էջ 729—730), յերկրորդը՝ տեղի (Նորք գյուղ Շահապոյնում, Ալիշան «Այրարատ», 484—486, ըստ վորի այստեղից գաղթածները հիմնել են Յերեանի Նորք արվարձանը): Զուգահեռ եկվույցիս ունեցել է նաև նորագիրս «մատաղիք, մատաղիս» բառը, վոր նշանակում է նույնպես նորք, նորատունի, մատնարկ, ածեր. «Վիմ. 69 «տուր զՅանկարակուց երկիրն և Հակուռիսայ գիմ մատտ ս ու «Վիմ. 46. արկի զՊոթոցն այգին և զՄատաղիսն. ուղղելի «զմատաղիսն»: Արքախում հայտնի են Մատաղիս աւերակ գիւղ Սաչենում ու Մատաղիս շէն գյուղ Ջրաբերգում (Մակար եպս. Բարխուտարեան «Արցախ», Բագու, 1895, էջ 193 ու 231):

¹ Ջալալյան, I, 112: «Վիմական», արձ. 1247d, էջ 91 արձանագրությունը թերի է:
² Ջալալյան, I, 110: «Վիմականը» չունի:

հատուկ ակզ և զբաղում բոլոր մենատանների մեջ: (Տես Առաջին տախտակ, էջ 58—59)

Այս տախտակի թուղթի զննությունն անգամ համոզում է, վոր սակազնի գոյությունն անհերքելի յն: Այսպան զեպքերի նմանությունը չի կարելի սոսկ պատահականությունը բացատրել:

Չկա սակազին, վորից շեղումներ չլինեն զեպի վեր ու վար: Յերկրորդ տախտակը ցույց է տալիս ժամ-պատարագների ախպիսի զեպքեր (5 դահեկանից մինչև 75 դահեկան), վորոնք սակազնից տարբերվող շեղումներ են և կամ թե միջին սակազնից դանաղանվող այլ կարգի սակազներ: (Տես Յերկրորդ տախտակ, էջ 60—61)

Առաջին ու յերկրորդ տախտակով սպառվում են ժամ-պատարագների գներ պարունակող բոլոր զեպքերը, վոր հայտնի են մեզ:

Յերկրորդ տախտակը ցույց է տալիս, թե չիշատակված բոլոր զեպքերն ու ժամ-պատարագների գները բացարձակ ու տոկոսանիշ թվերով լինչպես են բաշխված վաճառքի միջև: (Տես Յերկրորդ տախտակ, էջ 62):

Այս տախտակից յերևում է, վոր

- ա) 1-ական զեպք ունեն Աղջոց Բ. Ստեփաննոսը, Դսեղի Բարձրաքաշը, Կեչառիսը, Հաւուց Թառն ու Չորուտը, միասին 7,5%:
- բ) 2-ական զեպք ունեն Արզաքանը, Բագնայրը, Գոշավանքը, Հոռոմայրը, Հոռոմոսն ու Նորավանքը, միասին 18%:

¹ Ի լրումն մեր ձեռքի տակ ունեցած զեպքերի պետք է ասենք, վոր մինչև նոր ստուգումը չփոխադրանք մեր ցանկերի մեջ մտցնել Մակարայ վանքի հետեյալ արձանագրությունն էլ. «Ես վասակ իշխան... ետու ձիանկնայ... և ետուն զ պատարագ: (Ջալալյան, 1, 417): Վիճականում» (Հավելված, արձ. 122, էջ 243) ապված է «Ջիանկնայ», վորն է իրեն հատուկ անունը զրված և տեղանունների ցանկի մեջ: Մեր կարծիքով պետք է ուղղել այսպես. «Ետու Չ. ԴԱՆԿԱՆ... և ետուն զ (կամ զ) պատարագ: Տվել է 80 դահեկան, ստացել 3 պատարագ, ժամագինը՝ 26 2/3 դահեկան, կամ 4 պատարագ, ժամագինն ուղիղ 20 դահեկան: Մեր ուղղման զեպ ցլխավոր առարկությունն այն կարող է լինել, թե արդյոք տախտակը զրական է: Յեթև Դ տառի գլուխը լավ փորագրված չլինի կամ փշանա, տառի մնացած մասը բոլորովին նման կլինի Ի գրին: Դ տառի գլուխը յեթև կարճ և զգված լինում ձախ կողմից, տառն էլ շատ է մոտենում Ի գրին (համա. «որդի» բառի զ տառն Արտավազդ Մամիկոնյանի Նախնական արձանագրության 4-րդ տողի մեջ. «Շողակաթ» ժողովածու, Վաղարշապատ, 1913. Գարեգին Վ. Հովսեփյան «Բարեպետ հայ հնագրության», տախտակ և, Յերկրայի արձանագրության 3-րդ տողում «դուստր» բառի մեջ (նույն գիրք, տախտակ Արա փայտն սպառույցն և Արցախի Գետաշեն ավանի եկեղեցու արձանագրության մի վերջնական. Անհատականալի... բառի իմաստն. գուցե որ 1-ի = Ա. Մեկեր-Յովսեփին: ակնհայտ է, վոր Բարեպետարյանի բնագրից առնված «1-» նշանը վոր այլ ինչ է, բայց յեթև Յովսեփին, այսինքն Մեկեր Յովսեփի որդի Ապովի որդի: Յերկրայի ու Գետաշենի արձանագրությունների մեջ զ տառի գույնն ուղիղ գիծ է, ինչպես վոր է փոքրատառ սպառույցի մեջ: Յեթև սրանկյուն գլուխ ունեցող զ տառի կողմից լինի, ինչպես վոր ունի մեծատառ սպառույցի Դ տառն, այս զեպքում Դ ու Թ գրերի շփոթումը զրեթև անխուսափելի է:

դ) 4-ական զեպք ունեն Թանահատն ու Մակարայ վանքը, միասին 12%:

դ) 5 զեպք ունի Հաղրատը՝ 7,5% և

ե) 37 » » Այրիվանքը մենակ՝ 55%:

Դասավորելով ըստ գների՝ տեսնում ենք հետևյալը.

ա) 1-ական զեպք են 8 1/3, 9 1/6, 12, 15, 16 2/3, 33 1/3 ու 75 դահեկան-նոց ժամերը՝ միասին 10 1/2%:

բ) 2-ական » » 5, 10, 30 դահեկաննոցները՝ 9%:

դ) 4-ական » » 40 դահեկաննոցները՝ 6%:

դ) 5-ական » » 25, 50 դահեկաննոցները՝ 15% ու

ե) 40 » » 20 դահեկաննոցները՝ 60%:

Յերկրորդ տախտակի մեջ ամենից ուշագրավը հետևյալ իրողությունն է. Դեպքերի մեջ ամենամեծ տոկոսը 60% կազմում են 20 դահեկաննոցները: Սրանից ցած յեղածները, 5-ից մինչև 16 2/3 դահեկաննոցները, կազմում են զեպքերի 13% -ն, իսկ 20-ից բարձրերը, 25-ից մինչև 75 դահեկաննոցները, զեպքերի 27% -ն, այսինքն վերջիններս յերկու անգամ ավելի են, քան 20 դահեկանից ցածր յեղած զեպքերը: Այս նշանակում է, վոր ժամ-պատարագների գները յերբ չեղվում են 20 դահեկանից, ավելի շատ զեպի վեր են միտում, քան թե ցած:

Վերջապես չորրորդ տախտակը խմբում է փողային դուժարներն ու ժամ-պատարագների քանակն ըստ վաճառքի և հանում թե յուրաքանչյուր վաճառքի ու թե բոլոր վաճառքի ժամ-պատարագների միջին սակազինը: (Տես Չորրորդ տախտակ, էջ 63):

Ըստ միջին գների կուսենանք այս շարքը.

I	ա) 9 1/6 դահեկան — Արզաքան՝	2 զեպք	} 9 զեպք 13 1/2 %
	բ) 15 1/4 » Հաղրատ՝	5 »	
	գ) 16 2/3 » Հոռոմայր	2 »	
II	դ) 20 դահեկան — Աղջոց, Գոշավանք, Դսեղ, Չորուտ 5 դ.	5 զ.	} 51 զեպք 76 %
	ե) 21 1/5 » Այրիվանք	37 »	
	զ) 22 2/3 » Թանահատ	4 »	
	է) 25 » Հավուց Թառ, Մակարայ վանք 5 »	5 »	
III	ը) 33 1/3 » Կեչառիս	1 »	} 7 զեպք 10 1/2 %
	թ) 35 » Հոռոմոս	2 »	
	ժ) 36 » Նորավանք	2 »	
	ժա) 45 » Բագնայր	2 »	

Չորրորդ տախտակի ավյալների այս վերախմբումը յերևան է հանում այն իրողությունը, վոր 20 դահեկանից ցած յեղած սակազնի զեպքերը կազմում են բոլոր զեպքերի 13 1/2% -ը, 25 դահեկանից բարձր սակազնի զեպքերը՝ 10 1/2 տոկոս, իսկ 20—25 դահեկան սակազների՝ 76%: Ուրիշ խոսքով 20—25 դահեկան սակազինն ընդգրկում է զեպքերի 3/4-ից ավելին՝ զբաղում թողնելով հազիվ 1/4-ը:

Այս բոլոր ավյալների վրա հիմնված՝ հանգում ենք հետևյալ գլխավոր յեղրակացության:

[illegible]

16	„	„	„	Հաղարդեղ	60	3	„	19	{ „Է. ժամէն ուղղութեամբ (Յ. մեղ + Ա. Աղանդեան) :
17	„	„	„	Գոհար	20	1	„	19	
18	„	„	„	Մարու	40	2	„	19	
19	„	„	„	Վրսիկ	20	1	„	19	
20	„	„	„	Հոբար	20	1	„	20	
21	„	„	„	Մանուշար	20	1	„	20	
22	„	„	„	Տիկին Զուգայ	120	6	„	26 27	{ „Մի կին Զուգայ՝ ուղղելի „տիկին Զուգայ՝ ճիւղի :
23	„	„	„	Լուրիկ	40	2	„	27	
24	„	„	„	Սաճում	20	1	„	28	
25	„	„	„	Տիկին Զուգայ	40	2	„	48—49	
26	„	„	„	Սուտակ	40	2	„	49	
27	„	„	„	Պարսիկ	20	1	„	50	
28	„	„	„	Լուրիկ	60	3	„	51	
29	ժ.Գ.	„	„	Ազիկ	20	1	„	51	{ «Մեկուկ է տուն խոհանարար թունիկ և Պարսիկ» = ժ.Գ. դար :
30	ժ.Գ.	Աղջիկ	„	Հարապան	20	1	„	178	{ «Բարապարտ արհապարկ Մարսիկ» = ժ.Գ. դար :
31	ժ.Գ.—ժ.Գ.	Գոհարան	„	Արեւիկ	100	5	„	227	1000 սպիտակ :
32	„	„	„	Կրկնակի վրդ	40	2	„	229	
33	ժ.Գ.—ժ.Գ.	Գոհարի Բարձրագոյն	„	Սիւրապաշտ	20	1	„	116	
34	ժ.Գ.—ժ.Գ.	Թանաջան	„	Արեւիկ	20	1	„	11, 210—211	
35	„	„	„	Սեփար	40	2	„	210—211	
36	„	„	„	Աւագ Մուրիկ	40	2	„	212	Արեւստ ?
37	ժ.Գ.—ժ.Գ.	Մակարայ վանք	„	Շրունա	20	1	„	243	
38	„	„	„	Հոգեղեղ	20	1	„	244	
39	„	„	„	Գաղան	20	1	„	244	
40	ժ.Գ.—ժ.Գ.	Զորուն	„	Մեկուկ Երեկ	20	1	„	249	

Յ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Տ Ա Խ Տ Ա Կ

Ն Ն Վ ի մ զ թ ի ո զ Վ	Արձանագրություն ժամանակը			Վերականգնում և նվազեցում	Մասնավոր նշաններ	Ուժեղ և թուլություն	Պարզություն և խառնություն	Պարզություն և խառնություն	Պարզություն և խառնություն
	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ						
41	ԺԲ-ԺԴ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
42	»	»	»	»	»	»	»	»	»
43	»	»	»	»	»	»	»	»	»
44	»	»	»	»	»	»	»	»	»
45	»	»	»	»	»	»	»	»	»
46	»	»	»	»	»	»	»	»	»
47	»	»	»	»	»	»	»	»	»
48	»	»	»	»	»	»	»	»	»
49	ԺԳ	ՉԻ	1971	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
50	ԺԳ-ԺԴ	ՈՂԱ	1242	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
51	ԺԳ	ՈՂԱ	1242	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
52	ԺԱ-ԺԴ	»	»	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ

53	ԺԳ-ԺԴ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
54	ԺԱ-ԺԴ	»	»	»	»	»	»	»	»
55	ԺԳ	ՉԻ	1253	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
56	Ժ-ԺԴ	»	»	»	»	»	»	»	»
57	»	»	»	»	»	»	»	»	»
58	»	»	»	»	»	»	»	»	»
59	»	»	»	»	»	»	»	»	»
60	ԺԳ	ՉԻ	1293	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
61	ԺԳ	ՉԻ	1286	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
62	ԺԲ-ԺԴ	»	»	»	»	»	»	»	»
63	ԺԳ	ՉԻ	1269	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
64	Ժ-ԺԴ	»	»	»	»	»	»	»	»
65	ԺԱ-ԺԴ	»	»	»	»	»	»	»	»
66	ԺԴ	ՉԻ	1312	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ	Մասնավոր նշաններ
67	Ժ-ԺԴ	»	»	»	»	»	»	»	»

ՅԵՐՐՈՐԴ ՏԱԽՏԱԿ

ՎԱՆՔԵՐ	Ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ													Ընդամենը	
	Ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ ք ա ն թ													Ժողով	%
	5	8 ^{1/3}	9 ^{1/6}	10	12	15	16 ^{2/3}	20	25	30	33 ^{1/3}	40	50	75	
ա															55,0
բ															1,5
գ															3,0
դ															3,0
ե															1,5
զ															6,0
է															1,5
ը															7,5
թ															1,5
ժ															3,0
ժա															3,0
ժբ															6,0
ժգ															3,0
ժդ															1,5
ժե															1,5
Ընդամենը	2	1	1	2	1	1	1	40	5	2	1	4	5	1	67
	3,0	1,5	1,5	3,0	1,5	1,5	1,5	60,0	7,5	3,0	1,5	6,0	7,5	1,5	100,0

Զ Ո Ր Ր Ո Ր Դ Տ Ա Խ Տ Ա Կ

	ՎՈՐ ՎԱՆՔԻՆ Ե ՆՎԻՐԱԾ	Դեպքերի № № ըստ Ա ու Բ տախ- տակների	Տվյալ վանքերի ընդամենը ընդ- հանդիմանում են նվերի վանք- երի	Այս գումարների ընդամենը ընդ- հանդիմանում են ստացել	Վերջին և վերջին մեկ ժամի միջև գինը	Ծանոթու- թյուններ
ա	Այլի վանք . . .	1—29, 41—48	2, 220	102	21 ^{4/5}	
բ	Աղջուց	30	20	1	20	Յեղակի դեպք
գ	Արդաբան	49, 50	220	24	9 ^{1/6}	
դ	Բաղնայր	51, 52	180	4	45	
ե	Գոշավանք	31, 32	140	7	20	
զ	Դսեղի Բարձրաբաշ	33	20	1	20	Յեղակի դեպք
է	Թանահատ	34, 35, 36, 53	200	9	22 ^{2/3}	
ը	Կեչառիս	54	200	6	33 ^{1/3}	
թ	Հաղբատ	55, 56, 57, 58, 59	305	20	15 ^{1/4}	
ժ	Հաւուց Թատ	60	100	4	25	Յեղակի դեպք
ժա	Հոռոմայր	61, 62	50	3	16 ^{2/3}	
ժբ	Հոռոմոս	63, 64	175	5	35	
ժգ	Մակարայ վանք	37, 38, 39, 65	100	4	25	
ժդ	Նորավանք	66, 67	180	5	36	
ժե	Չորուտ	40	40	2	20	Յեղակի դեպք
Ընդամենը			4,150	197	21 ^{1/15}	
Բոլոր դեպքերի միջև գինը						

Նկատի ունենալով, վոր

1. Այրի վանքի դեպքերի մեջ (վորոնք կազմում են բոլոր դեպքերի կեսից ավելին, այն է $55\frac{1}{2}\%$ -ը) $79\frac{1}{2}\%$ -ի ժամուցը 20 դահեկան է,

2. բոլոր դեպքերի $60\frac{1}{2}\%$ -ը կազմում են այն դեպքերը, յերբ ժամուցը 20 դահեկան է,

3. Այրի վանքի դեպքերի միջին գինը $21\frac{1}{5}$ կամ գրեթե 22 դահեկան է,

4. ժամ-պատարագների գներն ավելի շատ միտում են 20 դահեկանից բարձր, քան ցածր և

5. 20-ից 25 դահեկաննոց միջին գներն ընդգրկում են բոլոր դեպքերի $76\frac{1}{2}\%$ -ը,—

հնարավոր չենք գտնում կանգ առնել բոլոր վանքերի միջին թվաբանականի վրա, այն է $21\frac{1}{5}$ դահեկանի վրա, իբրև վերջնական միջին սակագնի վրա, այլ անհրաժեշտ ենք համարում սակագնի սահմանները բոլոր վանքերի միջին թվաբանականից մի քիչ դեպի ցած ու ավելի դեպի բարձր ընդլայնելով հավաստել, թե ու՞ր միջնագում մամ. պատարագների միջին սակագինը յեղել է 20-ից մինչև 25 դահեկան:

IX.

Խոչ նշանակություն ունի ուշ միջնագրի ժամ-պատարագների սակագնի այս հայտնաբերումը:

Ամենից առաջ բնագրաքննական նշանակություն: Այս կարելի չի տեսնել հաջորդ որինակներից:

1. Աշտարակի ս. Մարիանի յեկեղեցու արձանագրության մեջ մի նվիրատու տիկին գրում է. «...Ես Տիկնացտիկին, մամուսին Արջուկին... ետու գՓարասանց այգույն կէսն ի յգ. որպէս գնեցի և տվի... խոտացան ի տարին ք. պատարագ»: Արձանագրության չա. տառերն ընդունվել են հայոց տարեթիվ, և արձանագրությունը «Վիմականում» էլ գրված է հենց 854 թվականի տակ: ¹ Այս ըմբռնման դեմ առարկել է ակադեմիկ Ն. Մառը գրելով.

„Указанный год выводится из цифры 303 (ԴԴ), принятой за дату армянской эры, тогда как это, по всей вероятности, цена, за которую про- св. Марианны: „за что купила, за то и продала“ церкви, то есть без прибыли, почему ей и были назначены в год две службы“.²

Խոչ կարող է ասել սակագինը Մառի հիմնավոր առարկության ոգտին: Յգ=303-ը, վոր անշուշտ փող է, հայտնի չէ, թե ինչ փող է: Այն կարող էր լինել դահեկան կամ դրամ: Դահեկան ընդունելիս մեկ ժամի գինը լինում է $303 : 2 = 151\frac{1}{2}$ դահեկան, մի գին, վոր մեկ հայտնի ամենաբարձր գնից—75 դահեկանից—կրկնապատիկ գերազանցում է: Խիստ անհավանական է, վոր մեկ գյուղական յեկեղեցու այսքան բացառիկ նվեր

¹ «Վիմական», էջ 3:

² «Վիմական», առաջաբան, VI—VII:

տրված լինի: Մեզ թող չմոլորեցնեն «տիկնաց տիկին» բառերը, վորոնք նվիրատուի սոցիալական տիպոսը չեն, ինչպես ըմբռնել է Մառը „Государыня государынь“ թարգմանելով: Վոչ, Տիկնացտիկին հատուկ անուն է¹, ինչպես վոր հատուկ անուններ են Թագվոր, Թագունի, Խանում, Աղամ, Սուլթան, Մելիք, Սուլթանշահ, Մելիքշահ, Շահանշահ, Կնյազ, Պալկովնիկ և այլն: Յեթե «տիկնաց տիկին»-ը տիպոս լիներ, նրանից առաջ հիշված կլիներ հատուկ անունն էլ, ինչպես տեսնում ենք հետևյալ որինակում. «...Ես Շուշան տիկնաց տիկին, զուգակից Գրիգորո իշխանի»...² Պարզ է, վոր Աշտարակի յեկեղեցու նվիրատուն «Թագունիների թագունի» չէ, այլ մի սովորական հարուստ հավատացյալ կին՝ տենչացող 2 պատարագի: Յեթե նրա նվիրած գումարը դահեկան համարենք, այն ժամանակ ՅԳ. (303) կարգալու տեղ պետք է կարդանք ձգ (83)³ հիշելով, վոր գլխատառ Յ-ի ու ձեռագրաման ձ-ի շփոթությունը շատ հավանական է: Այս ուղղումով մեկ ժամի գինը կլինի $83 : 2 = 41\frac{1}{2}$ դահեկան, մի գին, վորն ըստ մեր տախտակների հնարավոր է: Իսկ յեթե տեղն ու տեղն ստուգելու հետևանքով Յ-ի ու ձ-ի շփոթությունն անընդունելի համարվի, պետք է ընտրել յերկրորդ լուծումն, այն է թե՛ յգ. «Գրամ» է: Այս դեպքում նվերը հավասար կլինի $303 : 10 = 30\frac{3}{10}$ դահեկանի, և ժամի գինը կլինի $30\frac{3}{10} : 2 = 15\frac{3}{20}$ դահեկան, վորն ըստ մեր տախտակների նմանապես հնարավոր է: Նվիրած գումարի մեջ մի քիչ տարրինակ է միավորի (գ=3) հիշատակությունը: Կարելի չի յենթադրել, վոր այս վերջին տառը վոչ թե գ է, այլ գ:⁴ Այս դեպքում կունենանք. ձ դ. կամ թե չ. դ., այսինքն 80 դահեկան և կամ թե 300 դրամ, իսկ ժամի գներն էլ կլինեն 40 դահեկան կամ թե 150 դրամ (= 15 դահեկան) առանց վորեն կոտորակային մնացորդի:

2. Չորուտի վանքի արձանագրությունը «Վիմականում» տպված է այսպես. «Ես Մեսրոբ երէց գնեցի գՇատույսինց այգին ի Խ դահեկան... և ետուն ք. պատարագ»⁵ Նույն արձանագրությունը Յերվանդ Լալայանը մեջ է բերում՝ նվիրած գումարը կարգալով ԻԲ. դահեկան = 20,000 դահեկան:⁶ Երա դիմաց 2 պատարագ ստանալիս՝ ժամի գինն անում է ...10,000 դահեկան, մի ահռելի գումար, վոր գերազանցում է միջին սակագնից ..400

¹ Այս անվան կրճատ ձևն է «Տիկնաց», վոր գտնում ենք Արջույանի արձանագրության մեջ: («Վիմական», հավելված, արձ. 13, էջ 124:) Մի քանի արձանագրության մեջ պատահում է նաև «Տիկին» հատուկ անունը, «Վիմ.» 1259 a, էջ 102, 1278, a, էջ 120 և այլն ու Ջալալյան, I, 110:

² «Վիմական», արձ. 994 թ էջ 11:

³ Նման դեպքերի հանդիպում ենք վրաց դրամագիտության մեջ էլ, վորտեղ վրաց փողերից մի քանիսի վրա տպված վրացերեն միայնակ Վ. տառը Բրոսեն, Բաթումից ու Պախովից բացառում են իբրև դանգ, դրամ ու զերհեմ բառերի առաջին տառ: E. A. Пахомов „Монеты Грузии“, ч. I (Домонгольский период), СПб, 1910, էջ 124—126: Փողերի միատառ համառոտագրությունների հանդիպում ենք վերջին դարերի մեր գրականության մեջ էլ: Տեսեք մեր „Սիմեոն կաթողիկոսի “Հիշատակարան», ծածկագիրը՝ հոդվածը, II գլուխ (,Բանբեր Հայաստանի Գիտական Ինստիտուտի“, գիրք Ա—Բ, 1921—1922, Վաղարշապատ, էջ 146):

⁴ «Վիմական», հավելված, արձ. 157, էջ 249:

⁵ Յե. Լալայան «Գեղարքունիք», «Տեղագրություն» գլխի էջ 95:

— 500 անգամ... Յեթե Լալայանի ընդորինակումը կարգանք մինչև անգամ «գնեցի այգին ի Ռ դահեկան», այսինքն 1,000 դահեկան, ելի ժամի գինը կլինի 500 դահեկան, վոր գերազանցում է ամենաբարձր սակագնից — 75 դահեկանից — մոտ 7 անգամ, մի յերևույթ, վոր ելի խիստ անհավանական է:¹ Այն ինչ «Վիմականի» $10 = 40$ դահեկանը միանգամայն նորմալ գին է տալիս. $40:2 = 20$ դահեկան, մի գին, վորից ունենք 39 դեպք, յեթե Չորուտինը չհաշվենք:

3. Ամենից զարմանալին Այրի անքի յերկու արձանագրությունն են: Սրանցից մեկում նվիրատուները — Գրիգոր ու Լուսիտ — ընծայում են ձՌԻ ($=100,020$) դահեկան և ստանում 6 որ ժամ. մյուսում մի այլ նվիրատու — հավանորեն [Գէ]որգ — տալիս է դարձյալ ձՌԻ ($=100,020$) դահեկան և ստանում 6 որ ժամ:²

100,020 դահեկանը կանի 1,000,200 դրամ:³ Այս գումարների մեծության մասին գաղափար տալու համար բավական է ասենք, վոր սրանք գերազանցում են այն ծանրածանր հարկերից, վոր Սմբատ Ա-ի ժամանակ վճարվում էր արքաներին⁴ և կամ վոր Կիլիկիան տվեց ոտար նվաճողներից մեկին:⁵ Խիստ կասկածելի չե նաև այն, վոր 100,000 դահեկանի կողքին անհուն էնք չնչին 20 դահեկանի մանրակրկիտ հիշատակություն: Վերջապես հապա պատարագների թիվն, ընդամենը 6 ժամ, վորին ուրիշներն արժանանում էին հազար անգամ քիչ վճարելով... Աշկարա պարզ է, վոր արձանագրության ընթերցումն ու ընդորինակումը սխալ է:

Ինչպես է ուղղվում սխալը:

Հետևյալ կերպով: Այրի վանքի մի արձանագրության մեջ հանդիպած Ումեկ անունը, վոր հայտնի չե այլ արձանագրություններից ու մատենագիրներից էլ,⁶ Ստեփաննոս վ. Մխիթարյանը հավանորեն փակագրով տեսած լինելու պատճառով կարդացել և տպել է Ումեկ:⁷ Այս իրողությունն իսկույն լուսավորում է տեսարանը: Անմիջապես յկրակացնում ենք վոր ձիշտ սրա նման նա արձանագրության միջի ձՌԻ ($=$ հարյուր Ու քսան) դահեկանը յերկու անգամ էլ կարդացել է ձՌԻ ($=$ հարյուր հազար քսան): Թվական անուան մեջ ու շաղկապի յերեման գալը զարմանալի չե նույն իսկ գասական հայերենում (հմտ. «ութ Ու տասաներորդ» բառը), սւր ֆնաց ուշ միջնադարի գրաբառում: Այրի վանքի մի այլ արձանագրության

¹ 1,000 դահեկանը կամ 10,000 դրամը մեկ գրամով անգամ հաշվելու կանի 10 քիլո կամ մոտ 25 ֆունտ արծաթ, իսկ բանը վոր հասավ 10,000 դահեկանին կամ 100,000 դրամին, ապա նույն նվազագույն հաշվով կունենանք 100 քիլո կամ մոտ 6¼ վար արծաթ:

² Մխիթարյան «Այրի վանք», էջ 8 ու 15:

³ Մեկ միլիոն դրամը նվազագույն 1 գրամով կունի 1,000 քիլո կամ մոտ 1 տոննա կամ մոտ 62½ ֆուտ արծաթ:

⁴ «Տայր (արքայի Սմբատ)... իբրեկ կշիռս վաթսուն հազար դահեկանաց»: Գրասխանակերտցույ, Պատմություն Հայոց, Դուկաս, մատեն. Ե. Թիֆլիս, 1912, էջ 214:

⁵ «Անորէն նայիպն Հալպայ Ալթուն-Բուղայն (հայոց չձգ=պզել=1337 թ.)... յիշուից յեթկիրս (=հարձակվեց Կիլիկիա. Թ. Ա.)... ու իստ...մալ ի մենէ, որ էր զճո զր.» (=600,000 դրամ): Ջալալյան, II, 458—460:

⁶ «Վիմական», արձ. 1268b, էջ 111, 1280b, էջ 122 հայկ. Գանձակեցի «Պատմություն հայոց», Դուկ. մատեն. Գ. Թիֆլիս, 1910, էջ 349:

⁷ Մխիթարյան «Այրի վանք», 9:

մեջ նույն հարյուր քառե թիվը գտնում ենք «Եւ» շաղկապով էլ. «ես տիկին Չուզա ետու ձ Եի Ի դահեկան ... դ. ժամ»:¹ Այս ուղղումով միանգամայն լուծվում է ամեն դժվարություն: Թե Գրիգորն ու Լուսիտը և թե Գեվորգը տիկին Չուզայի նման նվիրել են 120 դահեկան և վերջինիս պես ստացել 6 ժամ: Բոլոր դեպքերում էլ ժամագինն է 20 դահեկան:

Ինչպես այս որինակները ցույց են տալիս, սակագների ու միջին սակագների մասին իրազեկությունը կարող է նպաստել արձանագրությունների ճշտմանը: Մեր համոզումն է, վոր յեթե այս նկատառումով տեղն ու տեղը վերաստուգվեն հայ վիմարձանագրությունները, միջին սակագնից խիստ տարբերվող դեպքերի փողային գումարները կարող են նոր ընթերցումաձևեր տալ:

X.

Սակայն սակագների հայտնագործման զլխավոր նշանակությունը տրնտեսագիտական է: Սակագների, իբրեկ կովանի, կիրարկումը սոսկ մեքենական գործողություն չե կարող լինել: Սրա ոգտագործման լիովին անհրաժեշտ պայմաններն են ի միջի այլոց ու ամենից առաջ

ա) արձանագրությունը կրող տվյալ հիմնարկի հիմնադրման, վերանորոգումների ու ընդհանրապես նրա պատմական անցյալի ժամանակարանությունը ճշտումը,

բ) արձանագրության թվականի, մեջը հիշված անձանց ու անցքերի ժամանակարանական լուսաբանությունը,

գ) արձանագրության մեջ մատնանշված վայրերի ու կայքերի աշխարհագրական սահմանումը,

դ) արձանագրության հնագրական հետադոտությունը և

ե) զրամագիտության վոշ միայն հնագրական-հնագիտական, այլ և տնտեսագիտական ուսումնասիրությունն ու խորացումը:

Այս նախնական պայմանների իրագործումից հետո տնտեսագետը ժամ-պատարագների փողային ու այլ համարժեքների ուսումնասիրության միջով կատարվելու յե սակագների յերևույթն իրողություն ու հիմք ընդունելով, կարող է խոշոր հետաանքների հասնել: Նա կարող է

1. Բացի տվյալ հիմնարկի տնտեսությունն ուսումնասիրելուց՝ տարբեր վայրերի սակագների տարբերությունից յեզրակացություններ հանել տարբեր ռայոնների տնտեսական հարակցությունների (состояние) ու փողային շրջանառության զարգացման աստիճանների զանազանության մասին,

2. Միևնույն վայրի՝ տարբեր ժամանակամիջոցում յեղած սակագներից յեզրակացնել նույն ռայոնի տնտեսական հարակցությունների ու փողային շրջանառության վերելքի ու վայրէջքի կացությունները,

3. Ամբողջ յերկրում յեղած սակագների փոփոխություններից յեզրակա-

¹ Մխիթարյան «Այրի վանք», 26—27: Հմտ. «Շինկյու սուրբ տաճարս թվին ոճի եւ գ»: «Վիմական», արձ. 1674 թ. էջ 194:

ցություններ անել դրամատնտեսության, ուրեմն և փոխանակային տնտեսության զարգացման աստիճանի մասին, փողային մետաղների թանգանալու և հժանանալու մասին (մի յերևույթ, վորի մյուս յերեսը կլինի, ընդհակառակն, ապրանքների հժանանալն ու թանգանալը) և կամ փողային միավորի կշռի փոքրանալու և մեծանալու մասին:

4. Կոնկրետ սակագինը կամ միջին սակագինը կարող է հնարավորություն տալ, վոր կազմվեն կայքերի ու այլ ապրանքների գների տախտակներ, վորոնք այնքան անհրաժեշտ են գների պատմության համար: Միայն Ալիշանի «Շիրակից» հանած տվյալների համաձայն մենք ժամպատարագների միջին սակագին հիման վրա սևագիր կազմել ենք գների ցանկեր ա) գյուղերի՝ 18 արձանագրություն, բ) տների՝ 25, գ) կուղպակների՝ 12, դ) ջրաղացների ու ձիթղացների՝ 13, ե) ալգինների՝ 29, զ) հողերի՝ 7, է) ջրերի՝ 2 և ը) խառն՝ 43, ընդամենը 149 արձանագրություն հիմք ունենալով: Գների, հատկապես կայքերի գների պատմության վերաբերյալ ամենից շատ նյութ պարունակող գիրքը մեզանում Սիմեոն կաթողիկոսի «Ջամբուն» է, վորի՝ գներին վերաբերող տվյալները հասնում են մինչև XV դարը: Սակագնի հայտնագործմամբ մեր արձանագրությունները դառնում են մեծահարուստ մատյան, իսկական «Վիմակաճ Ջամբուն», վոր հնարավորություն է տալիս XV դարից յետ գնալու մինչև X դար: Այս կապակցությամբ, թեկուզ ամենից ընդհանուր գծերով, ամբողջանում է մեր տնտեսական կյանքի մի հազարավայլ—X դարից մինչև XX դարը:

5. Կայքերի (որինակ, գյուղերի, արտերի, ալգինների, խառնութների, աղացների և այլն) գների վերականգնումը հնարավորություն կտա հետեւություններ հանելու նրանցից ստացվող հասույթների մասին: Ընդունելով, վոր կայքի գինը վոչ այլ ինչ է, բայց յեթե կապիտալացման (капитализация) յենթարկված ռենտա կամ տոկոս, և իմանալով այն ժամանակվա տոկոսի չափերը, մենք կարող ենք կայքի գինը դրամագրութի համարելով և տոկոսի չափերի վրա հիմնվելով՝ հաշվել կայքի, որինակ, ալգու, ջրաղացի հասույթի մոտավոր քանակը: Հասույթների քանակը կարող է հիմքեր տալ հարկերի, ապրանքային շրջանառության, տնտեսության գործակալների բյուջեների, աշխատավարձի և ուրիշ յերևույթների մասին: Յեվ այլն և այլն:

Թվածներս, անշուշտ, այն բոլորը չեն, վորին իրազեկ լինելուն կնպաստեն սակագինը, բայց հենց վերոգրյալն էլ բավական է նշելու, թե վորքան փոր այս անդամատանում թափված ջանքերն այնքան ավելի արդասարեք կլինեն վերջնականում, վորքան ավելի շատ հիմնված լինեն քաղաքատնտեսության թեորիական հիմունքների վրա, և մեր տնտեսական կյանքի զարգացման պատմության համապատասխան յերևույթների հետ:

XI.

Հիմա փորձենք մի կոնկրետ ու շոշափելի գաղափար տալ ժամպատար

րագների գների մասին:

Պատմական անցյալ շրջանների գների մասին կոնկրետ ու շոշափելի գաղափար տալու համար տնտեսագետներն ու պատմաբանները սովորաբար այն գները վեր են ածում արդի փողերի: Շատ ավելի նպատակահարմար է հին գները ներկայացնել իրենց ժամանակի թանգագին մետաղների կշիռներով (մի բան, վոր վոչ մի առարկություն չի վերցնիլ, քանի վոր լճն կարելի չէ առարկել կշռի դեմ) և ապա յերկրորդաբար ու յերրորդաբար նշանակել գներն արդի թանգագին մետաղների կշիռներով ու արդի փողերով՝ նկատի ունենալով փողային մետաղների այն դարերում ու մեր որերում ունեցած համաժամանակյա ու տարաժամանակյա արժեքային հարաբերությունները (մի բան, վոր կարող է առարկություններ վերցնել): Այս կանոնով առաջնորդվելով՝ մենք ել ուշ միջնադարի ժամագները ներկայացնենք նախ և առաջ ուշ միջնադարի մետաղյա կշիռներով:

Գիտենք, վոր ուշ միջնադարի ժամպատարագների գները նշանակված են դահեկանով ու «դրամով»: Տեսել ենք, վոր առաջինը հնում գլխավորապես վոսկի յե յեղել, իսկ յերկրորդն՝ արծաթ: Սրա համաձայն ել հիշյալ գները կարելի չէ ներկայացնել թե վոսկե գներով ու թե արծաթե գներով: Մենք գերադասում ենք հիշյալ գները ներկայացնել մենակ արծաթե գներով: Սրա պատճառը տեղի սղությունը չէ միայն: Կտ մի ուրիշ հանգամանքն էլ, վորն այս է:

Պատմաբանների, տնտեսագետների ու դրամագետների մեջ ավելի ու ավելի է արժատակալում այն կարծիքը, թե միջնադարում թանգագին մետաղների միջից շրջանառության ասպարեզում գերակշիռ գործածություն է ունեցել արծաթը, քան վոսկին, և փողային միավոր յեղել է առավելապես արծաթաստակը, (серебряная монета, Silbermünze), քան վոսկեստակը² (золотая монета, Goldmünze): Վոսկին մեջտեղ է յեկել հազվագյուտ գեպքերում, և նրա հիշատակությունը կատարվել է գլխավորապես հաշվի ու համարների նկատառումներով: Յիրը մեկը մի գնում կատարել է յերկու գահեկանով, այս չի նշանակում, թե նա անպայման վճարել է յերկու վոսկի դահեկան. վճարումը կարող եր կատարվել և մեծ մասամբ կատարվել է արծաթով «ըստ ժամանակի վարման», ինչպես ասում է Գոշն, այսինքն ընթացիկ կուրսով: Յերկու դահեկանի գնում կատարողը վճարում է վոչ թե 2 վոսկի, այլ ասենք, 2×10 արծաթ դրամ՝ հաշվելով դահեկանը 10 դրամ: «Ըստ ժամանակի վարման» յերկարատե ու հաճախակի գործածությունն արծաթաստակների վորոշ քանակին հատկացնում է դահեկան անունը, և այս դահեկան բառը, վոր առաջ իրական վոսկի եր յենթադրում, դառնում է արծաթի մի վորոշ գումարի անուն, մի տեսակ «արծաթ դահեկան»: Վոսկե փողը չքանում է, դառնում հաշվեդրամ³ (счётные деньги, Rechengeld): Յերը վոսկին դառնում է հաշվեդրամ, իսկ արծաթը մնում

¹ Վոսկե ու արծաթե գների մասին տեսեք К. Маркс „Капитал“, т. I, Москва, 1909, էջ 61:

² Հմմտ. որինակ, Бартольд, 17—18 ու 44, Кулишер «Лекции» I, 207, Пахомов «Монетные клады», 20:

³ Marx «Zur kritik», 57, «К критике», 85:

և իրական փող ու իրական վճարամիջոց (платежное средство, Zahlungsmittel), գների ուսումնասիրության դեպքում ավելի նպատակահարմար է յեկակեա ունենալ արծաթե փողը և սրա ել այն միավորը. վորն իրոք գոյութիւնն է ունեցել շրջանառութեան ասպարեզում: Այս վերջին խոսքն ասում ենք այն պատճառով, վոր արծաթ փողի մեծ միավորներն ել կարող են հրապարակում գոյութիւնն չունենալ և սոսկ հաշվեդրամ դարձած լինել՝ իրական փողի դերը զիջելով ավելի մանր արծաթաստակներին: ¹

Ըստ այսմ մենք ել ընդունելով, վոր ուշ միջնադարում Հայաստանի մեջ շրջանառութեան ասպարեզում գերակշռող գործածութիւնն ունեցել է արծաթ փողն (ինչպես վոր է, որինակ, արդի Պարսկաստանում), և սրա ել վարուն միավորը յեղել է «դրամը» կամ «սպիտակը», ժամպատարագների գները տալիս ենք «դրամի» կամ «սպիտակի» կշռի վրա հիմնվելով ու դահեկանն ընդհանրապես հաշվեդրամ համարելով:

XII.

Դրամ-դիրհեմը, վոր միջնադարի առաջին կիսում ընդհանուր առմամբ անփոփոխ եր մնացել՝ գրեթե հավասար լինելով մեկ մսխալին (4,00—3,75 դրամ կամ $\frac{16}{17}$ — $\frac{15}{17}$ մսխալ), յերկրորդ կեսում (X—XIV դարեր) շուտ շուտ փոխել է կշիռը՝ XIV դարի վերջում իջնելով ու հասնելով $\frac{1}{4}$ ու նույն իսկ $\frac{1}{5}$ մսխալի (1,05—0,85 դրամ): ²

Ինչ կարժենար այս դեպքում մեկ ժամպատարագը միջին սակագնով, վոր եր 20—25 դահեկան:

20—25 դահեկանը 10 դրամով կանի 200—250 դրամ: Դրամը մեկ մսխալ ընդունելիս ժամագինը կլինի 200—250 մսխալ կամ մոտ 2— $2\frac{1}{2}$ ֆունտ, կես մսխալ հաշվելիս՝ 100—125 մսխալ կամ մոտ 1— $1\frac{1}{4}$ ֆունտ և $\frac{1}{4}$ մսխալով՝ 50—62 $\frac{1}{2}$ մսխալ կամ մոտ $\frac{1}{2}$ — $\frac{5}{8}$ ֆունտ միջնադարյան արծաթ: Սրանք, այսպես ասած, կլոր թվերն են: Հաշվենք ավելի ստույգ: Ընդունելով դրամի հաջորդական կշիռները 4, 3, 2 և 1 դրամ՝ նվազագույն, միջին ու բարձրագույն ժամագների միջնադարյան արծաթի կշիռը կլինի հետևյալը, յեթե 5 դահեկանը հաշվենք 50 դրամ, 20-ը՝ 200, 25-ը՝ 250 ու 75 դահեկանը՝ 750 դրամ:

Դրամի՝ նվազագույն գին կշիռը	Միջին գներ			Բարձրագույն գին
	50 դրամանոց	200 դրամանոց	250 դրամանոց	750 դրամանոց
Ա. 4 դրամ	200 դրամ	800 դրամ	1000 դրամ	3000 դրամ
Բ. 3 »	150 »	600 »	750 »	2250 »
Գ. 2 »	100 »	400 »	500 »	1500 »
Դ. 1 »	50 »	200 »	250 »	750 »

¹ Անգլիայում, Վիկտորիա Անգլիայի ժամանակ, ասում է Մարքսը, — 1 ստերլինգը, վոր այն ժամանակ անում եր 1 ֆունտ զուտ արծաթ, ու շերտեր, վոր մեկ ֆունտի $\frac{1}{20}$ -ն եր, լոկ իբրեւ հաշվեդրամ գոյութիւն ունեցին, իսկ գոյութիւն ունեցող ամենախոշոր արծաթաթատակը պեննին եր, մեկ ֆունտ արծաթի $\frac{1}{240}$ մասը: «Zur kritik», 58, «К критике»:
² Пахомов «Монетные клады», 34—35;

Սրանք ժամագների կշիռներն են միջնադարյան արծաթով: Շեշտում ենք «միջնադարյան» բառը, վորովհետեւ արծաթի արժեքը նոր դարում այն չէ, ինչ վոր յեղել է միջնադարում: Թանգագին մետաղների միջնադարյան ու այժմյան կշիռներն արժեքի տեսակետից նույնացնելը տնտեսագիտորեն սխալ է: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել թանգագին մետաղների արժեքի փոփոխութիւնները, վորոնք նրանց արտադրութեան ասպարեզում կիրառվող աշխատանքի արտադրողականութեան այս կամ այն աստիճանի հետեանք են:

Միջնադարում վոսկու և արծաթի հարաբերութիւնը յեղել է 1 առ 10¹: Նոր դարում արծաթի արժեքն ընկել է, այսինքն՝ քիչ աշխատանքով ավելի շատ արծաթ է արտադրվել: Այս նշանակում է, վոր միջնադարի 1 դրամ արծաթն այժմյան արծաթի 1 դրամին չէ հավասար, այլ ավելի շատ արծաթի: Յերբերիս Ենգլիսի ասելով XIX դարի վերջին տասնամյակում արդեն վոսկու և արծաթի հարաբերութիւնը հասել եր 1 առ 22-ի: ² Ուրեմն միջնադարյան 1 դրամ արծաթը հավասար եր 2,2 դրամ արծաթի: Արծաթն ետանացել եր 120⁰/₀-ով: Ըստ այսմ մի գաղափար կազմելու համար, թե վերեի ժամագները վորքան կլինեն այժմյան արծաթով, պետք է այն կշիռները շատացնենք 120⁰/₀-ով: Այն ժամանակ այժմյան արծաթ կստանանք հետևյալ կշիռներով:

«Դրամ»-ների հետակներն ըստ կշռի	Նվազագույն գին			Միջին գներ		Բարձրագույն գին
	50 դրամանոց	200 դրամանոց	250 դրամանոց	750 դրամանոց		
Ա.	440 դրամ	1760 դրամ	2200 դրամ			6600 դրամ
Բ.	330 »	1320 »	1650 »			4950 »
Գ.	220 »	880 »	1100 »			3300 »
Դ.	110 »	440 »	550 »			1650 »

Միջնադարյան արծաթե գների ու նորադարյան արծաթե գների կշիռների թուղթիկ համեմատութիւնն անգամ ակնառու (наглядно) ցույց է տալիս, թե վորքան մեծ է լինում սխալը, յերբ գների մասին գաղափար կազմելու համար թանգագին մետաղների միջնադարյան կշիռն են միայն նկատի ունենում և այս կշիռը վերածում արդի փողերի՝ առանց հաշվի առնելու թանգագին մետաղների տարածամանակյա արժեքային հարաբերութիւնները:

Ժամագների ուշ միջնադարյան ու արդի կշիռները պարզելուց հետո մենք արդեն կարող ենք անցնել յերրորդ կետին՝ տեսնելու համար, թե նրանք ինչ արժեն արդի փողերով: Ընդունելով, վոր արդի ուսական ուղղին պարունակում է 4 մսխալ 21 զոլիա = 18 դրամ զուտ արծաթ, նորադարյան արծաթի վերեի կշիռների համաձայն կստանանք հետևյալ գներն արդի ուղղիներով ու կոպեկներով:

¹ Marx „Zur Kritik“, 161 „К критике“, 157:
² К. Маркс «Капитал», I, 108, 4-րդ հրատարակութեան (Ենգլիսի) ծանոթութիւնը:

«Դրամ»-ների նվազագույն գին սեսակներն բաժ կոնի	50 դրամանոց		200 դրամանոց		250 դրամանոց		750 դրամանոց	
	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.	Ռ.	Կ.
Ա.	24,44		97,76		122,20		366,60	
Բ.	18,33		73,32		91,65		274,95	
Գ.	12,22		48,88		61,10		183,30	
Դ.	6,11		24,44		30,55		91,65	

Գները ցանկի սե շրջանակն ակնհայտ ցույց է տալիս, թե ինչպես միջին գները մի թեով հավասարվում են նվազագույն գնի բարձր կողմերին (Դ 200 = Ա 50), իսկ մյուս թեով՝ բարձրագույն գների ստորին կողմերին (Բ 250 = Դ 750): Միջին գների շրջանակից դուրս են մնում Բ, Գ, Դ 50 դրամանոցներն ու Ա, Բ, Գ 750 դրամանոցները միայն, իբրև ծայրահեղ շեղումներ: Աշխարհ յերևում է նաև այն, Վոր անվանական գները (5 դահեկան, 20—25 դահեկան, 75 դահեկան) նշանակություն չունեն, կարևորը փողերի անունների տակ թագնված մետաղային կշիռն է ու սրա արժեքը:

Այս կետի վրա ընդհատում ենք ու միջնադարի հայոց ժամազր-ների անտեսագիտական վերլուծությունը: Չենք կարող սակայն այստեղ չխոստովանել, Վոր արժեքների ուսումնասիրությունը ավարտակետը մետաղային գները չեն և Վոչ ել այլ ապրանքներով արտահայտված գները: Արժեքների ուսումնասիրությունը կավարտվի այն ժամանակ, յերբ ուսումնասիրող անտեսագետը կգտնի և կպարզի, թե այս ինչ դարաշրջանում տվյալ արժեքի մեջ հանրորեն անհրաժեշտ վորքան աշխատանք է մարմնացած: Արժեքների ուսումնասիրությունը վերջին սահմանը, Մարքսի տերմինով ա-սենք, արժեքի բացարձակ արտահայտությունն է: ¹ Ըստ այսմ մենք գեո պետք է ցույց տալինք, թե ժամագների միջնադարյան արժաթի կշիռները վորքան ժամանակվա աշխատանքի վարձ կանային ու միջնադարում, և ուրեմն այն կշիռների մեջ ինչ քանակությամբ հասարակ կամ անորակյալ աշխատանք կար մարմնացած: Բայց մենք այս թողնում ենք անկատար: Վերջին սահմանին չհասած կանգ ենք առնում Վոչ միայն այն պատճառով, Վոր ընդհանուր անտեսագիտությունն էլ դեռ վորձեր չի արել մոտենալու հանձարեղ անտեսագետի նշած իդեալական սահմանաքարին, այլ մանա-վանդ այն պատճառով, Վոր թե հնադարյան ու նորադարյան և թե միջ-նադարյան Հայաստանի մեջ յեղած աշխատավարձի ու սրա միջոցով ել աշ-խատանքի պատմական-անտեսագիտական ուսումնասիրության համար ինչ վոր պիտի արվի, դեռ նոր պիտի արվի: ²

¹ «Արժեքի բացարձակ արտահայտություն կլինի արժեքը բանվորական ժամանակով արտահայտելը»: К. Маркс „Теории прибавочной стоимости“, т. III, пер. С. Салитан, Ленинград, 1924, II 3с, էջ 113:

² Վաղ միջնադարի աշխատավարձին վերաբերող տվյալներ բերված և վերլուծված են մեր մի ուրիշ, տակավին անտիպ աշխատության մեջ, Վոր կոչվում է „Հայ Երևակա-ցի ու գեղեցիկ աշխատավարձեր կիցգերադ դարում“:

XIII.

Շարադրածս նյութը 1926 թվականի դեկտեմբերի 4-ին Հայաստանի Դիտություն և Արվեստի Ինստիտուտի պատմական—հասարակագիտական բաժնում գեկուցելուց հետո բարեպատեն բերմունքով իրազեկ յեղանք հե-տեյալ նոր իրողություններին:

Վորքան մեզ հայտնի է, նորադարի հարյուրամյակներում փողով ստա-ցած մշտական ժամ-պատարագի վիճակը հեշտակույթյուններ չկան հայոց մեջ: Այժմ կարող ենք իբրև բացառիկ որինակ մատնանշել Արցախի Թարգ-մանչաց անապատի զանգակատան արձանագրությունը 1695 թվականից:

«... Մահտեսի Ներսէսս և Օսէփս Խուրհի սուրբ Անապատիս Ա. Թուման վախմ. սորա տվին մեզ տարեն դ. ժամ... թվ. ՌՃԽԻ» ¹

Արձանագրությունը XVII դարից է: Այս դարում Թումանը պարսից Թուման էր ² և հավասար էր 15 մառչիլի կամ դուռուշի: ³ Դուռուշը կշռում

¹ Մակար Լոյս. Բարխուտարյանց „Արցախ“, Բագու, 1895, էջ 285:

² Դուռուշ վանանդեցի «Գանձ չափոյ, կշռոյ, թւոյ և դրամից», Ամստերդամ, 1699, էջ 26:

³ Կա նաև մոնղոլական Թուման:

Ըստ Բարտուլի (էջ 16) «Թուման», ալիլի ճիշտ, «թումեն» բառը, Վոր նշանակում է «տաս հազար», մոնղոլներն առել են թուրքերից, իսկ սրանք ել հավանորեն արդի Չինական Թուրքեստանի հին բնակիչներից: Կիրակոս Գանձակեցուն (էջ 357) հայտնի յե Վոչ միայն բառի նշանակությունն, այլ և հայրենիքը՝ Չինաստան (Վորեղ պաշտում են «Շակմոնիս» = Սակիս-Մունի ու «Մադրին» = մանդարին կուռքերը): «Ասեն Աստուած 3040 ամաց, և կայ այլ ևս 37 Թուման ամս, որ է մին Թումանն տաս հազար»: Ստ. Որբեյանը նույնպես գիտե (42, 419), որ «մի դումանն մի բիւր է»: Ըստ այսմ Մադաբիայի «Պատմության» այն հատ-վածը, Վորն առանց ուղղման բերված է նաև Յ Մանանդեանի ու Հր. Աճառյանի «Հայոց նոր վկաների» մեջ (Վաղարշապատ, 1903, էջ 98), թե «...եկին յարեկից է. զանի որդիք՝ ամէն դուման մի հեծելով, և մի դումանն էր Լի», (Մադաբիա «Պատմություն նետողաց» Ս. Պետերբուրգ, 1870, էջ 23 «լուշ») պետք է ուղղել «մի դումանն էր Ժի»: Սրա հետ միասին պետք է ուղղել «Հայոց նոր վկաների» ոտար բառերի ցանկ կազմողը—Հ. Աճառ-յանի այն բացատրությունն էլ, թե «դուման tuman նշ. 30,000 հեծեալ զորքի բանակ» (!!! Թ. Ա.):

Սակայն «Թումանը» միայն քանակական թվական չէ: Ինչպես, որինակ, հայոց մեջ «տասնակ» բառը, Թումանն էլ դառնում է վարչական միավոր՝ սկզբում հավանորեն սերտ կապ ունենալով 10,000-ի գաղափարի հետ (ասենք՝ 10,000 շունչ, 10,000 ընտանիք և այլն): Յերբ Ստ. Որբեյանը 42, 418—419 գրում է. «աշխարհս տերութեան Ապագայ զանին, որ ասի լինել ըստ մեծի դաթարի դիւանին համարս 150 դումանի, և մի դումանն մի բիւր է», դեռ զժվար է աներկար ասել, թե խոսքը վարչական միավորի մասին է և Վոչ թե, որինակ, բնակչության կամ թե անտեսությունների թվի: Բայց յերբ Ադուանից Յեսայի կաթուղիկուր գրում է. «Եւ անտի անցեալ... ի սահմանս վրաց ի Տփլիս քաղաք և ի Կախէթ իւրովք բոլոր թեմիք և թումանօք» կամ թե «գերկիրն Կախէթու և Քարթալայ, որ է Տփլիս, բոլոր թու-մանօք վրաց»,—ալիւրե և, Վոր վարչական բաժանման տերմին է գործ ածում («Պատմու-թիւն համառոտ Ադուանից երկրի», Ներսադեմ, 1868, էջ 2, 52): Նույն այս տերմինը գտնում ենք Դավիթ Սեբեաստացու վկայաբանության մեջ. «Եւ զայլ ոմն ոստիկան յըղեաց իւր անդիլ իշխել Սեբաստիոյ և իւր Թումանի» («Հայոց նոր վկաները», 505): Ինչ բան է այս «Թումանը»: «Հայոց նոր վկաների» ոտար բառերի ցանկի մեջ Հր. Աճառյանը հարցականով գրել է. «Թուման—շրջակայք» (էջ 785): «Հայոց նոր վկաներից» տարիներ առաջ լույս տե-սած «Նկարագիրս. Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի... ի Շամախույ թեմի» գիրքը (գրեց Մեսրոբ արքեպս. Սմբատեանց, Տփլիս, 1896, էջ 467) վորոշակի մատնանշել էր Թումանի մի

եր 6 պարսկական մսխալ: ¹ Ուրեմն թուամսը հավասար եր 90 պարսկական մսխալի: Պարսից 86 մսխալը հավասար եր ուսուաց 96 մսխալին: ² Ըստ այսմ Պարսից 90 մսխալը կանի ուսուաց $100\frac{1}{2}$ մսխալ կամ 448 գրամմ: Մահտե-սին ու ընկերը 448 գրամմ արծաթ վճարել են 4 ժամի համար. մեկ ժամի գինը կանի 112 գրամմ: XVII դարի համար վոսկու. և արծաթի հարաբերու-թյունն ընդունվում է 1 առ 15: ³ Մեր ժամանակվա 1 առ 22 հարաբերու-թյունը $47\frac{0}{100}$ արժեզրկում է նշանակում: 112 գրամմ արծաթը $47\frac{0}{100}$ հավե-լումով կանի այժմյան 165 գրամմ արծաթ: Ռուսական ուրբին 18 գրամմ գուռ արծաթ հաշվելով՝ 165 գրամմ արծաթը կանի 9 ուրբի 17 կոպեկի վոր եր մեկ ժամի գինը: Այսպիսով թարգմանչաց անապատի արձանագրության ժամագինը դուրս չե. գալիս մեր սակագնի ցուցակի սահմաններից՝ տեղ բռնելով Գ 50-ի (= 12 ո. 22 կ.) ու Դ 50-ի (= 6 ո. 11 կ.) արանքում:

Թարգմանչաց անապատի վիմարձանագրության մեջ կա գին, բայց վոչ սակագին: Այս սակագինը գտնում ենք շատ հեռավոր հյուսիսում:

Պրոֆ. Յոսիֆ Կուլիշերը վերջերս լույս տեսած «Ռուսաց ժողովրդական տնտեսության պատմության» յերկրորդ հատորում հետևյալն է գրում ուս-սաց վանքերի մասին.

„Притекали даяния... и за поминовение как за здравное, при жизни, так и в особенности за упокойное, на поминовение вечное и на поминовение повседневное, даже по несколько раз в день, тайно или вполголоса... Обыч-ная такса Михаило-Архангельского монастыря составляла, повидимому, 5 руб., вероятно за поминовение души после смерти вкладчика. Огромное большинство записей состоит в 5-рублевых вкладышах“.⁴

Այսպես ուրեմն, ուսաց վանքերում ել ժամ-պատարագների սակա-գին է յեղել: Տեսնենք, թե այժմյան արծաթով ու հիմակվա ուսական

բացատրություն: Մտառեանցը ուսերենից թարգմանելով (հմտ. էջ 464) մեջ եր բերել հետևյալ հատվածը. «Պատմության Դազվինացին թվելով Ադրբեջանի շրջանները կամ թուման-ները (տասն հազարի) և նկարագրելով Նախիջևանի թումանը՝ առում է. թե նա բաղկացած է հինգ քաղաքից. ցոցանից վերջինն է Բազուլ (էջ 467)»: Այս հատվածում հիշված հեղի-նակն անշուշտ Համդալլահ Կազվինին է, վորի աշխարհագրական աշխատությունը հորինված է 1339 թվականին (Բարտոլդ, 14): Վոր թումանը վարչական միավոր ել եր, այս վերջնա-կանապես հաստատում է հայտնի արեվելագետ ակադեմիկ Բարտոլդը գրելով. «Группа селений обозначалось словом «рустак»; вокруг большого города обыкновенно было несколько «рустаков»... При монголах вместо слова «рустак» в большей части Туркестана, как в Персии, было введено слова тюмень (собственно: «десять тысяч»), употреблявшаяся еще при русском владычестве до 80-х годов, когда его заменило слово «волость» («К истории орошения Туркестана», составил академик В. В. Бартольд. СПб, 1914, էջ 30):

Թումանի յերրորդ նշանակությունն է 10,000 դինար կամ դահեկան՝ մանգոլների մեջ, 10 դան կամ 10 հազարդինան՝ պարսիկների մեջ ու 10 ուրբի՝ Անդրկովկասում:

¹ Վանանդեցի, 28:

² Վանանդեցի, 39:

³ Marx „Zur kritik“, 161, „К критике“, 157, Кулишер „Лекции по истории экон- быта Зап. Европы“, т. II, Петроград, 1923, էջ 214:

⁴ Проф. I. M. Кулишер „История русского народного хозяйства“, т. II, Москва, 1925, էջ 386, 389:

փողով վորքան է անում Միխաիլո-Արխանգելսկի վանքի 5 ուրբի սակա-գինը:

Սոսքը վերաբերում է գլխավորապես XVI դարի վերջերին: Ռուս տնտեսագետների ասելով՝ այդ դարում ուսաց ուրբին կամ гривенька-ն հավասար եր 48 մսխալ արծաթի: ¹ Հինգ ուրբին կանի ուղիղ 240 մսխալ = $2\frac{1}{2}$ ֆունտ = 1024 գրամմ արծաթ: Ըստ Կուլիշերի՝ արծաթի ու վոսկու հարաբերությունը XVI դարի վերջերին 1 առ 12 եր: ² Մեր ժամա-նակի 1 առ 22 հարաբերությունից առաջացած արժեզրկումը $83\frac{0}{100}$ է անում: 1024 գրամմը $83\frac{0}{100}$ հավելումով կլինի 1872 գրամմ: Այս ել 18 գրամմով բաժանելիս՝ ստանում ենք ուղիղ 104 ուրբի: Այս դեպքն ել դուրս չե գալիս մեր սակագնի ցուցակի սահմաններից՝ տեղ բռնելով Ա 250-ի (= 122 ո. 20 կ.) ու Բ 250-ի (= 91 ո. 65 կ.) արանքում:

Հայոց թարգմանչաց անապատի դեպքն ու ուսաց Միխաիլո-Արխան-գելսկի վանքի դեպքերի շարանը զանազան կողմերից, տարբեր դարերից ու վայրերից կրկին հաստատում են մեր այս փորձի մեջ արծարծած գըլ-խավոր մտքերը:

XIV.

Աշխատություն հիմնական թեզիսներ համարում ենք սրանք.

1. Հայաստանում ուշ միջնադարի ժամ-պատարագներն ունեցել են իրենց սակագինը և

2. Այս սակագնի հիման վրա կարելի չե հաշվել և յեզրակացություն-ներ անել ուշ միջնադարի մեր տնտեսական կյանքի զանազան յերևույթ-ների մասին:

Մեզ թվում է, վոր այս թեզիսները հաստատուն են և անտարակուսելի:

Մնացած չորս թեզիսը մեր առաջին թեզիսի կոնկրետացմանն են վերաբերում և սրանք են.

3. Ուշ միջնադարում ժամ-պատարագների միջին սակագինը 20—25 դահեկան է կամ 200—250 գրամ. սակագնի տատանման սահմաններն են՝ ցածից 5 դահեկանն ու բարձրից 75 դահեկանը.

4. Միջին սակագնի միջնադարյան արծաթի կշիռն է 200-ից մինչև 1,000 գրամմ կամ մոտ $\frac{1}{2}$ ֆնտից մինչև մոտ $\frac{2}{3}$ ֆունտ.

5. Միջին սակագնի արդի արծաթի կշիռը, վոր հիմնվում է արծաթի $120\frac{0}{100}$ արժեզրկման վրա, 440 գրամմից մինչև 2,200 գրամմ է կամ մոտ 1 ֆնտից մինչև մոտ $5\frac{1}{5}$ ֆունտ և

6. Միջին սակագինն արդի ուսական փողերով հավասար է 24 ո. 44 կոպեկից մինչև 122 ո. 20 կոպեկի:

Այս թեզիսները հանել ենք վիմարձանագրությունների ակներև մե-ծամասնությունն ոգտագործելով: Մեր աչքից խուսափած դեպքերի մեջ-բերումն, ապագա նորագյուտ արձանագրությունները, հսկերի նոր ընդորի-

¹ Кулишер „История русск. народн. хозяйства“, т. I, Москва, 1925, էջ 26, 142 ու Святловский, 128:

² Кулишер „Лекции“ II, 214:

նակումներն ու լինելիք ճշտումներն, այլ և դրամագիտական նոր տվյալներն անշուշտ կարող են վորոշ չափով սրբագրել կոնկրետացման մեր թեզիսները—3-րդ, 4-րդ, 5-րդ ու 6-րդ թեզիսներն՝ առանց ամենևին խախտելու նրանց պատվանդանն, այն է՝ առաջին հիմնական թեզիսը։ Վերջինս յուր արժողությունը պահպանում է բոլոր պարագաներում, իբրև պատմական մի իրողություն հավաստող միտք։ Մնում է յերկրորդ թեզիսը, վորի մասին կարելի չէ ասել հետևյալը։ Յիթե մեր գրականության մեջ ել լինելին երոպականի ու ուսականի նման աղբյուրներ, վորոնք հարուստ ու անմիջական տվյալներ պարունակելին ուշ-միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական յերևույթների մասին, մասնավորապես գների վերաբերյալ, ապա մեր այս սակագնի այն կիրառումը, վոր մատնանշել ենք յերկրորդ թեզիսում, մեծ մասամբ ավելորդ կդառնար, չնայած վոր սակագինը կպահպաներ ոժանդակ միջոց լինելու յուր նշանակությունը։ Սակայն վորովհետև մեր տրորված ու «փոքր ածուն» գուրկ է այսպիսի մեծահարուստ աղբյուրներից, ուստի ժամ-պատարագների գնի, սակագնի ու միջին սակագնի մասին մեր կռահումը կարող է դեր խաղալ և թեկուզ միջնորդաբար լեզու տալ ու խոսեցնել գրարձաններին, վորոնք մինչև այժմ շատ դեպքերում համը ելին մեր նյութական կուլտուրայի անցյալի նկատմամբ։

Յեվ այսպես, վորտեղ լուում են պատմագիրներն, այնտեղ աղաղակել են սկսում վեմերը։

Քարերը դառնում են Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության հիմնաքարեր։

1927 թ. ապրիլ,
Յերևան։

Wyz

201.3

ՀՀ Ազգային գրադարան

1/2016 NL0045380

